

СУЧАСНІСТЬ

М. Царинник: Поезії — І. Костецький: Історія ченця Гайнріха — Уривки з «Пісні про мого Сіда» — М. Мачадо: Кастілья — О. Ізарський: Із старої книги про Нарбута — І. Копелівець: Про М. Ореста — Р. Рахманний: Рецензент і мистці в мундирах — П. Боголюб: Життя і творчість Р. Тагора — М. Прокоп: Спостереження з Нью-Йорку — В. П. Стахів: Чи знову «на повну силу зазвучав» голос УРСР? — А. Жук: М. Русов і його батьки — Л. Винар: Князь Дмитро Вишневецький — Довкруги СС Стрілецької дивізії Галичина — Критика і бібліографія — Огляди, нотатки — Листи до редакції

10 (34)

ЖОВТЕНЬ 1963

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

10 (34)

ЖОВТЕНЬ 1963

РІК ВИДАННЯ ТРЕТІЙ

МЮНХЕН

Видає: Українське товариство закордонних студій

Р е д а к ц і я:

**Іван Кошелівець (головний редактор), Богдан Бойчук, Богдан Кравців,
Кирило Митрович, Дарія Ребет, Володимир Стахів.**

Редакція не приймає статей, не підписаних автором. У справі незамовлених та неприйнятих статей не листується.

Редакція застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову. Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Gemäß dem Gesetze über die Presse vom 3. Oktober 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäß der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. Februar 1950 wird mitgeteilt:

**Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandstudien e. V.
8 München 2, Karlsplatz 8/III (Tel.: 59 46 67)
Bundesrepublik Deutschland**

Geschäftsführer: Roman Tymkewycz

ЛІТЕРАТУРА

МАРКО ЦАРИНИК:

ЗАБУТТЯ

Забуття є, мов пісня,
що, позбувшись ритму,
помандрює у вічність.

Забуття є, мов пташка,
з розпростертими крилами
нерухома на вітрі.

Забуття є біляве, —
як розгромлене дерево
чи обличчя коханки.

Забуття є темрява,
що чатує на мене
невловимо й невтомно.

І чому ж забуття те
не забуде про мене?

*

Я любив тебе в сумних вулицях,
де кроки падали млявим ритмом,
а чорний морок сів іскри золоті,
де синяві пристрасті розквітали у провулках,
а лагідний спокій, як дощ над ранок,
наповнював наші ненатлі серця
неозорою весною далеких фіялок.

ГОР КОСТЕЦЬКИЙ: ІСТОРІЯ ЧЕНЦЯ ГАЙНРІХА

АВТОР:

Історія ченця Гайнріха — частина твору, що має містити історії загалом шістьох Гайнріхів. В одній з них ідеться про абсолютне добро.

Історія ченця Гайнріха задумана як історія абсолютного зла. Зло розвивається, мовляв, у ніщо, у досконалий нуль. При остаточному його вивершенні роля диявола стає вже непотрібна.

Автор цієї сумної історії, однак, не певен, чи пощастило йому зробити її справді сумною. Можливо, що читач не буде надто далекий від правди, коли ствердить, як мало автор вірить у свою історію, не зважаючи на посилену працю над нею.

Задум виник дуже давно. Приводом було враження від обличчя актора Павля Вегенера. Протягом багатьох років автор спостерігав це надзвичайне обличчя, аж поки 1938 у нього визріла думка, мовляв, з таким обличчям можна зробити ще щось, чого доти у жадному фільмі Вегенера не було. (З Вегенера у житті була рідкісно добра людина. Це між іншим). Тоді й написано першу версію. Підсамкінець 1940 зроблено інший її варіант: три головні фрагменти виготовано в дещо інакшому ключі.

Обидві попередні версії авторові під теперішню пору неприступні. Публікована тут — третя. Вона частково відновлена з пам'яті, а частково знов таки написана вперше. Тим разом писалась вона невідривно від згаданого більшого твору, де вона являє собою лише одну вставну цеглину. Даний текст опрацьовувано 1944-1946, а 1947 його перероблювано у деталях. Потім текст ще раз перероблювано для перекладу німецькою мовою.

Німецьких версій було дві. Одна загубилась. Другу надруковано у П.Е.Н.-клубівському журналі «Арена» (Лондон, 1961). З української ж версії побачили досі світ тільки два уривки: у циклоstileвому альманаху «Світання», за редакцією Василя Барки (Авгсбург, 1946), і у журналі «Обрії», за редакцією Юрія Косача (Нью-Йорк, 1951).

Авторова мрія створити фільм за «Історією ченця Гайнріха» з Павлем Вегенером у заголовній ролі — не здійснилась. Великий актор помер 13 вересня 1948.

У травні 1963.

Про ченця Гайнріха в офіційній хроніці написано тільки так, як був звичай писати у подібних випадках, саме, мовляв, «нечестиву душу свою віддав дияволу в обмін на примарні лакомства сього світу,

коли ж угоді край вийшов, то розлетівся сірим порохом, так що й сліду по нім не лишилось».

Люди йшли вулицею під арку. Це були чотирикутні горожани, маленькі брунатні селяни з червоними носами та їхні жінки-веселухи. Вони просувались під важку арку, людям видавалася вона нерухомою, хоч насправді вона аж кишіла живими істотами на кшталт мурашниці. За тих полудневих годин монастир на горі височів мовчазно, твердою мури відбиваючи збляклі блики сонця.

Раз-у-раз вдирався у нерівні лави людей наладований візок, тоді господині, чекаючи своїх на обід, обмінювалися через вулицю думками. Вони обговорювали різні можливості того, що везено на візку під грубою повстю. Господині визирали у вузькі вікна. Для перехожих були з них цілі китиці огрядних рож.

Коли чернець Гайнріх походжав у тлумі, він нічим особливим не вирізнявся. Його тут сприйmano поміж інших численних чорноризців, як ото сприймають фіранки на вікнах. Він реготав разом з усіма, коли пихатий червоновидий лицар напускав коня на тих, що ловили гав, і коли звинною ходою простував гудець, наспівуючи про загублений ключик від серця, чернець Гайнріх, як і всі, слухав з великою цікавістю. Коли до нього хтось звертався, він висолоплював язика, і це нікого не дивувало. Так робила більшість молодих ченців.

Але чернець Гайнріх являв собою вже дещо, як сидів у своїй келії, перед заходом сонця. Тоді прочани з далеких та близьких місцевостей з пошаною остраху зиркали на маленьке віконечко, крізь яке чернець Гайнріх виставляв напоказ погану свою пику. Він клав лікті на кам'яне підвіконня і намагався не сміятись. Він глядів на храм, що зростав на протилежному горбі, що, зростаючи, плавав у хвилях вечорового сонця.

Це було чудо, повторюване з вечора у вечір. Люди христились на нього і оглядалися на ченця. Але коли вони пробували подарувати йому хто яблучко, хто горішків, хто білої палянички, він не брав. Він залюбки взяв би собі щось із того намиста, що носили їхні жінки, але жінки ставали осторонь, бо не вмiли говорити, а чернець Гайнріх мовчав, бо не вмів висловити свого бажання. Так вони й розлучались. Люди йшли собі далі.

За тих вечорових годин ченця Гайнріха навідував диявол. Він приходив, червоний і спокусливий, саме тоді, коли храм на протилежному горбі підносився до найвищого поземого рівня — далі вже мало починатися небо.

Спочатку диявол ніяк не міг звикнути ходити до ченця. Чернець Гайнріх був зелений і дурний, отож диявол довгий час обмежувався на тому, що присідав зовні на підвіконня, сидів і дивився на ченця з півгодини, а тоді знімався й мандрував далі. Бувало, він не приходив три й чотири дні, ба й більше. Тоді чернець Гайнріх розважався тим,

що відколупував од підвіконня маленькі шматочки тинку та й жбурляв ними на горобців. Горобці не дуже то полохалися, ченцеві Гайнріхові це було особливо доподоби.

На свята геть чисто всі ченці брали участь у виставах. Поряд з іншими чернець Гайнріх зображував непорочну діву в трі, що її була склала побожна і благочесна Гротсуїта, черниця з Гандерсгаймського монастиря. Він настільки захоплювався грою, що підходив надто близько до брата Ульріха, який грав паганського можновладця. У розвитку дії паганський можновладець мав ловити замість отих дівиць порожні горщики, а що були вони навмисне густо вимашчені сажою, то він і чорнів од голови до ніг, від нього ж і чернець Гайнріх набирав сажі на свій гарно випраний перед тим білий стихар, за що йому потім перепало від брата Вельфа, молодшого ризничого.

Але щира біда була на хорах, під час відправлення меси. Вирячивши очі, стояла півча півколом. Регент корчився і витягав паличкою то одного, то другого по голові. Коли вступав орган, думки ченця Гайнріха плили так потужно, що він уже неспроможен був стежити за їхнім напрямком. Тоді брат Бернгард, який стояв завжди поруч нього, стиха шепотів:

— Ти не те співаєш, ось поглянь.

Чернець Гайнріх опам'ятовувався лиш на хвилину, ловив покручену струну контрапунктових закарлючок і старався достосувати до їхньої ходи свій козлиний голосовий пристрій. Наступної хвилини він уже перескакував на три значки вперед, тоді на шістнадцять, тоді брат Бернгард знову тихо шепотів — тоді регент витягав ченця Гайнріха по плескатій голові.

Тоді чернець Гайнріх починав реготатись. Він реготавсь на всі широкі груди, реготавсь безшумно й підступно, очі його гляділи пронизливо в червону від люті мармизу регента, в очах не було ані іскри сміху. Реготали груди й усе у грудях. Чернець Гайнріх кривив пику, біг зором по нескінченних нервюрах склепінь правої та лівої нав, стискав руки й дряпав пазурями долоню лівиці, але він не міг утриматись від тієї дикої думки, мовляв, як воно вийшло б, якби він зараз підскоком збіг із хорів, з такими ото вивертами та викрутасами підкотився до олтаря, під ноги єпископові, глянув йому по-собачому в обличчя знизу і зробив «гав-гав» або й просто «бе-е-е». Воно було так шалено неможливо і так невтримно спокусливо, він бачив усе до подробиць, він відміняв і вдосконалював можливу картину до дрібниць, вона так вабила, вона була така опукла й речовиста, — йому вже привиджувалося, що було б куди ліпше зійти сходами потихеньку, згинці, вийти зовсім із собору, а тоді загорнутись у килим і вкочитись у головне війстя, прокотитись осередньою навою, рожкаючи та хрюкаючи, — і він реготав, реготав безнастанно, до болю у грудях, реготав дедалі зростаючим реготом. Тоді на той регіт з'являвся дявол, червоний, багрянючий, величезний, всідав на найвищий хоральний акорд органу, що ставав йому за воздушний престіл, він віяв во-

гністим язиком і керував пазурястими руками, керував янгольськими наспівами, керував людьми, керував помислами реґента, який лаявся страшними словами.

Нарешті чернець Гайнріх падав долі, вкрай знеможений. Двоє братів виносили його до сусіднього покою і клали на дерев'яну лаву, а реґент бив усіх паличкою по головах і лаявся при тому страшними словами.

Аби бодай якусь рівновагу своїй стрясеній душі віднайти, відвідував чернець Гайнріх у вільний час брата Томаса. Брат Томас, супокійний, плохенький ченчик, славився досконалим умінням малювати мініятури. Він цілими днями просиджував у своїй келії і тонкосінькими пензликами накладав яскраву цинобру, синь, ясну зелень, золоту бронзу й розведене оливою срібло на залишені для цього порожні місця у чисто та дбайливо розлінованих олив'яним гострячком рукописах. Переписані кропіткими писарями, вони лежали тут збоку цілими стосами, і брат Томас невтомно додавав до них барвисті заголовні літери, прикрашав візерунками й малесенькими малюночками, таємницю яких відав він один. Коли то були вірші, він надавав чіткої мальовничості літері, яка починала рядок, бо писарі переписували все суцільною стрічкою. Оформивши тим робом п'ять-вісім сторінок, брат Томас натрапляв на полишене для нього біле поле в усю сторінку, і тоді він неквапно, з муравлиною достеменністю виготовлював більшу ілюстрацію. Редактор видання робив для нього відповідні примітки, як от: «тут буде зображено продовгастий стіл, як за ним сидять лицарі й бенкетують, лиця рум'яні, і червоне вино, і мечі сріблом класти, і шоломи, і заборолла на них, і латги, а одіж зелена і синя і червона з візерунками», — але брат Томас, крім того, уважно перечитував потрібні місця у тексті, витрачаючи на саме читання по кілька годин.

Чернець Гайнріх заходив до келії-працівні, ставав за спиною брата Томаса і мовчав. Видовище маляра за працю викликало в нього рій жвавих та блудних думок, і вкупі з тим настрої захвату. Він з надзвичайною увагою роздивлявся на тім'я скарлюченої, зморщеної у грибок істоти, йому хотілося постукати по тім'ї або відкрити його як покришку, щоб поглянути ближче на ті сині випари, з яких мала виятроватися мистецька творчість.

Коли брат Томас вивершував профіль — ніс і кругле риб'яче око — чергового лицаря, що крапля у краплю подібний був до попереднього, чернець Гайнріх розмикав уста і через корчуваті свої зуби тихо, безшумно реготав. Він поділяв загальне приклонство перед золотою рукою брата Томаса, але його якось вразила одна річ.

Одного разу він від початку до кінця був присутній при зародженні й народженні діла, що його він блискавично назвав у думці ганебним. Справа у тому, що братові Томасові довелось намалювати зображення Арістотеля у свіжопереписаному коментованому творі цього велемудрого та многодумного автора. Тоді чернець Гайнріх ще

не читав писань ані Арістотеля, ані інших авторитетів, отож не міг узяти ні одним словом участі у тих красномовних суперечках, що їх раз-у-раз влаштуовувано, коли до монастиря прибували відомі навчителі та майстри слова божого. Та його юну ненависть вразило тепер те, що брат Томас, такий досвідчений мистець, зображуючи Арістотеля, сливе без змін перемалював його з свого ж таки Авіценни.

Ченця Гайнріха обурило докраю. Він стояв і довго не міг надумати, чого йому бракує. Він ніколи не бував у Греції, нічого про неї не читав, але він бачив живого грека. То була чорнобрунатна потвора з страшенно живучими очима, з чіпкими, гнучкими, в'юнкими руками. Грецькі руки й відіграли тепер фатальну роль.

Арістотель був грек. Він не міг бути подібний ані до араба, ані до німця — мисль, що заволоділа ченцем Гайнріхом, витиснувши всі інші. Коли брата Томаса покликано для чогось до настоятеля, а чернець Гайнріх лишився, він кинувся до столу, двома кострубатими пальцями взяв обережно пензля і заходився на рюці Арістотеля, що тримала згорнений сувій і що її маляр, як завжди він те робив, закрив одним рожевим тоном, — вимальовувати сині жилки. Несамохіть він відтінив усю руку, вона стала виразна, опукла, як його власна, вона стала жива, як його власна. Тоді він жажнувся і мазнув по всьому зображенні синьою фарбою.

Коли потім він відбивав двісті п'ятдесят поклонів, призначених йому на покарання, він уперше відчув у собі дозрілу вперту гординю, уперше відчув те, що відтоді пішло мідяною ниткою через його подивугідне життя: непоборну потребу заперечувати все, що стояло високо й непорушно, все, що для людей звичних було у цілковитій пошані.

І тоді небо було місцями діткнуте пензлем, і від дотику залишалися жовті хмарини, які стояли довго і не пропадали. Сонце відкотилось від zenіту, плинуло далі. По горбах, що сторожами височіли круг монастиря, сиділи вівчарки, по одній на кожному горбі — під дубом. Чернець Гайнріх обминув усіх їх, а тільки перед своєю вівчаркою всівся на землі. Широковида дівка, вона плела вінок.

Вона плела вінок і наспівувала. Глипнувши на ченчика:

— Чого б я вирячувала баньки, — нехотя кинула.

Чернець Гайнріх промовчав.

Вона сказала:

— Дивись на нього.

Потім знов:

— Чого б ото я вирячувалась.

Тоді нарешті:

— Чупераadlo.

Вона сказала:

— Слухай но, чи правду кажуть, що ченців уночі чортяка хвостом шмагає? А то ще: коли стрінеш ченця, то треба за паска братись або за стьожку, або за куц бузини, а як нема, то потоптати ногою об

землю, раз і вдруге, а ще й промовити: берись, берись, беручий чортяку, та не берись моєї хати, а йди до ченця під четверту греблю. Ну, чуперадло якесь, що? Чого б ото я вирячувалась.

Чернець Гайнріх промовив дерев'яним голосом:

— А я теж умію чаклувати. Сльозину з дерева думкою вмію видобувати.

Він не вмів того, але сказав так, щоб зацікавити її собою.

Вона сказала:

— Ти дивись на нього. Як же то так?

— А так, — сказав він. — Умію.

Він ліг на живіт і, почервонівши аж до сап'янового насичення, дивився на її в овечому гною, з репавинами ноги. Вона плела вінок і наспівувала.

Щоб догодити їй, він звівсь від землі, мов цуцик на задні лапки. Вона не звертала уваги, він скривив кілька разів пику неймовірним способом, тоді заходився перекидатись.

Нарешті вона захихотіла. Вона покинула свою роботу, зіниці її засяяли, вона пильно на нього дивилася, щось своє думаючи. Йому це сподобалось. Він почав швидко обертатись навколо себе дзигою, отаким гаджелом, вдаючи собаку, що ловить власного хвоста. Він харчав, пирхав і гаркав, надимаючи щоки. Вона вже не сміялася, тільки пильно дивилася.

Він заспокоївся, закрив обличчя руками, визирав із-за червоних долонь і знов ховався за них. Тоді забіг за куц і визирав звідти. Вона хмикнула, тоді знов узялась до вінка. А він схилився до землі та й заплакав.

Він ридом ридав, широкі груди здригались, до мокрого обличчя поприлипали грудочки землі. Він ридав, стрясаючися тілом. Він був огидний докраю, але вона сміялась на нього, як на невинне видовище.

Вона гукнула на овечок. Він ще деякий час плакав за кущем. Тоді поволі перестав. Раз-у-раз іздригаючись, він почав уже думати про щось собі інше, лежав на землі животом і думав. Вирвав травичку, кошлате зіллячко, перекусив зубами кілька разів, задивився на жучка, ще раз бгикнув і витер сльози.

Вона сказала:

— Ну, і на кого ти схожий?

Він промовчав.

Вона сказала:

— На чуперадло єгипетське.

Він промовчав.

Тоді він спитав її:

— В вас є наречений?

Вона сказала:

— А тобі що? Ну, є.

— Гарний?

— От такий собі.

— А що він з вами робить?

— Ще чого захтів! А нащо тобі?

— Так.

— Так тільки знаєш що буває? А хіба що?

— Нічого. Я спитав.

— Ну, нащо тобі?

— Так.

— Так тільки знаєш що буває? Так тільки гуси гєгають.

Він засміявсь.

— А в тебе є наречена?

Він засміявсь.

— Ой, — сказала вона, — я й забула. Ченці ж — — У них же нема

— Чого?

— Та вже звісно чого.

— Ні, але чого?

— Та вже знаємо.

— Ні, скажіть: чого?

— Чого, чого! Чого ти вчепився, мов реп'ях до — — Не скажу.

— Скажіть бо.

— Не скажу. Нащо тобі?

— Скажіть, мені дуже треба.

— Ти ж сам знаєш.

— Далєбі не знаю.

— Знаєш.

— Далєбі не знаю.

— Йди під три чорти.

Вона насумрилась і стала від того негарна. Тоді він почав її стиха ненавидіти. Почуття приходило з чорноти душевної, приходило полегом, не кваплячись, але враз зірвалось і вдарило у груди. Він сів.

Він подумав, що міг би для неї все зробити, все, що схоче, пасти для неї овець, усе. Він чув сміх у відповідь на щире доброприхильство, він не міг висловитись, від того він ненавидів її чимдуж. Він уявив собі, як би то гарно відшмагати оцю чабанку кропивою по дурних дебелих ногах, а верещала б! А тоді у воду, і щоб лихий сморід у неї з-за пазухи та поплав би водою, синюватим туманом.

Ліпше всього задушити, думав він. Ліпше всього задушити. Узяти двома руками попід нижню щелепу.

Він здригнувсь, на нього зиркала інша вівчарка, чорноока, вона вже гнала овець повз їхній горб. Бігши й дивившись на ченця Гайнріха, вона почервоніла. Він перекрутивсь на місці й визвірився їй услід. Вона бігла за вівцями не обертаючись, але вся пашіла, палала, розогнена, розбуджена, кільця волосся на шиї, вуха горіли, потилиця горіла.

Гей, він тепер обернувся назад. Висолопив язика і знов сховав його. Підбіг до дівчини. Вона лежала, синя, з набухлими жилами на лобі,

на щий, на щоках. Вона конала, конали розкладені клітинки мозку, зогнилими синявими крапельками поту виходили на шкіру. Чорна вівця підійшла зовсім близько. Це вже вона пильно дивилась на ченця Гайнріха. Чернець Гайнріх тримав у руці квітку, роз'ятрений мак швидко в'янув на очу.

Тремтівши найменшими м'язами, увірувавши до кінця й жажнувши до ґрунту, схилився чернець Гайнріх до дівчини і торкнувся її рукою. Вона лежала й поволі вмирала. З чола, з рук її та ніг сочилася рожева кров. Але він поклався чолом на її груди. Лежавши так довго, довго, він визволяв її. Він відпускав її, він зрекався влади над нею, і коли вона розплющила очі, коли вона ожила, підвівсь і полишив її напризволяще.

По тому він пішов, пішов звертистими стежками, шляхом, поміж горбів, і він уже був не він, замість ченця Гайнріха то йшов велетень Конак, отой, що служив найманцем у володаря, з яким імператор мав оце нещасливу війну. І його впізнали каліки війни, кульгаві й з куксами на місці рук, визирали вони через паркан шпиталю при дорозі, а тоді поприставляли свої милиці до дерева і довго бігли за ним, бігли з підскоком, стрибали, підстрибували, показували пальцями.

І тоді він ішов у полі самотою, сам-один, і на нього давив дух вечірніх трав, розпущеної матіоли, джигого зілля, він ішов, приклавши руки до грудей, у нього дуже боліла права частина лоба, і біль уже переходив ліворуч. Він перетворився тепер у того злодія-конокрада, якого мали повішати надранок на перехресті стежок. І селяни мовчки дивились на нього, мовчки приймали його, не зачіпали, бо не годиться зачіпати того, кого шибениця помилувала.

Коли запав вечір, він ліг головою на камінь. Він снів під гуркотіння мірядів зір, вони співали над ним гимни. Його вухо не спало, воно не спало, бо добре знало, що неспроможне було б заснути, якби вдарив прім. Але надокколо було тихо, темна тиша, вухо чагувало. І тоді він прокинувся, збудився під далекий рев зірок, і він пригадав усе, і він збагнув свою силу до дна. І він тоді поклявся, головою на камені лежавши.

Він поклявся не чіпати цього руками. Він поклявся ніколи, ні при яких погребях не чіпати цього руками. Він поклявся погасити у собі всяке бажання чіпати це руками. Він поклявся заховати навіки від усіх таємницю, те, що він, у молодечім зухвальстві, намірився був чіпати це руками. Він поклявся ніколи не промовляти до людей звучним словом, бо знав, що з нього кепський промовець, нікудишній, казнащо, і, таким чином, кепсько промовляючи, він міг би зрадити себе, і люди мали б нагоду довідатися, що він одного разу пробував чіпати це руками. Він поклявся не полишити по собі ніяких слідів, ніяких навіть десятим ключем замкнених натяків, що дозволили б нащадкам, хоч би й у двадцятому коліні, тим, які, поза сумнівом, навчаться з темних знаків читати втаємничені в них думки, — прочитати його пригоду, коли то він, ще не знаючи своєї потуги, захватно на-

важивсь був чіпати це руками. Він поклявся, що піде на світ ярим барсом, лютим змієм, руйнуватиме доценту все, що побачить, писатиме несусвітенні, вибухові твори, що труїтимуть думки й переконання, весь світ земний, — але руйнуватиме самою чистою думкою, і ніколи, ніколи не чіпатиме цього руками.

І він збагнув, що відкрив потрясаючу річ.

І пізніше, коли настав час, вимовив ректор, отець ректор, важучі слова, і ченці, вражені словами, стояли обважнілою купою, грос, ва-тага вагітних овець. Ніби хтось їх приляснув по голених тім'ях, усіх однією долонею. Вони висолопили язика, важко дихали.

Підвівся доктор, доктор серафікус. Він зовсім не дививсь на ченця Гайнріха, що стояв притулившись до стіни та заплющивши очі. Доктор не дививсь ні на кого, глядів у далечінь, і очі його були оливом пойняті.

Він заговорив голосом тихим і низьким. Такий голос міг розтягу-ватись безконечно, рокотати й розростатись, але він говорив тихо й низько, тихо й низько, як тільки міг, намагаючись надати голосові виразної смиренності. Тож гостряки окремих слів занурювались назад у груди. Він говорив, усі поволі підіймали голови, заіскрювались очі, займались зіниці, і зрухомілі серця виганяли ченцям багряні по-веня на лица.

Чернець Гайнріх чув, що говорено про нього. Він став на іспит, на-клавши на плечі тягарну бронь духу, останній іспит свого життя. Він снів стоячи, глибокі, набряклі змістом слова доктора вкладались тіль-ки у ледве вловні перерви, що їх дозволяв собі його вщерть насичений, безнастанно працюючий мозок. Доктор говорив про його останню пра-цю, довге, обшите логічними нитками писання, хвалив запитливість його ума та жвавість думки, і чернець Гайнріх, обливаний оливом слова, стояв тяжкий, вирослий, обернений в ідола. Ченці довкола, ба-калаври і готові майстри, навчителі та учні янгольських наук, роздив-лялись на нього як на того, чиею силою плеч держиться склепіння над ними.

Тоді доктор зробив ваговиту, повну значення павзу і перейшов до критичної частини своєї мови. Чернець Гайнріх перед тим здригавсь од шиї до щиколоток, тепер він заспокоївся страшним спокоем. Тепер і доктор глядів у долівку. Він вкладав у присутніх короткі, не завжди закінчені речення. Доктор обдумував кожне слово, але важка воля ченця Гайнріха перебаранчала пливакам його мислі свобідно рухатись, і думки виходили не до кінця завершеними, виходили уривчастими.

Доктор говорив про дисципліну та сваволю, про дисципліну та сва-волю розуму. Говорив про різні форми думання, тут його мова збива-лась і видавалася дещо темною. Говорив про чесноти та вади, про неро-зумних дів, про пастиря та овець. Говорив про пастиря доброго, про пастиря духовного, цю тему він розвинув ширше, докладніше, спинив-ся навіть на частках, на дрібницях, ілюстрував думку прикладами з Благовісткування. Говорив про янголів дійових, а й про янголів зане-

палик. Говорив твердженнями з Суми богослов'я. Говорив про те, що мудрість то лише служниця богослов'я. Про те, що мудрість, не надхненна словом божим, обертається на свою протилежність. Заперечував дещо з засадничих тверджень доктора Вільгельма. Заперечував — і всі присутні підкивували головами, ловили слину, що готова була зірватись їм з одвислих губів, ловили й напівидку проковтували. Доктор говорив, вони ковтали слину і погоджувались.

Чернець Гайнріх стояв нерухомо і не погоджувався. Він з усієї сили притулювся потилицею до стіни, потилиця боліла нестерпно, він прислухався до болю — і він чув інший, чужерідний біль, що крізь волосся й шкіру вливався у нього з масовитої бездонної речовини, з неї ж бо вимурувано стіну. На хвилину він розплющив очі, лишко і разом боязко глянув довкола, знов заплющив їх і облизав туби червоним язиком. Із промови доктора він чув тільки уривки, тільки уривки. Він чув, як гримить і гуркає сповнена болю стіна, він упивався вибухом склепінь, що їх він валив на голови присутніх, на весь світ земний, на весь світ. Із промови доктора він чув тільки уривки.

Ченці зібралися тісною отарою, справжні великі греси. Брат Губерт узяв ченця Гайнріха за рукав коло ліктя і підвів до доктора. Відбувся звичай надання новозатвердженому вченому свідоцтва про те, що він, навчившись у богословській високій школі різних мистецтв, досяг у навчанні ступеня майстерности.

Усі, хто діставали свідоцтва, брали їх обережно, причащально, вилізали самі з себе, аби без кінця подобатись навчителям. Вони відчували те, що відчуває сумирний телепень, якого несподівано штовхнуть у спину з греблі в воду.

Чернець Гайнріх відчував тільки одне: цей доктор — ворог його смертельний. Він відчував, що доктор його ненавидить, як тільки може ненавидіти його душа, каменем оформлена у три — осередню та бічні — нави. Що доктор бажає йому зла від усього свого янгольського серця. Що доктор білою ненавистю ненавидить його праці, його писання, його вигадки, його спосіб вислову, його винаходи, його безконечний труд. Що доктор тільки через те доручає йому свідоцтво, що вже не можна не доручити по дванадцятьох роках безупинного ченцевого Гайнріхового навчання. Що доктор його застерігає і що йому треба стерегтись світлого докторового ока, воно бо стежитиме за ним своїм слявом через усе його життя.

Чернець Гайнріх узяв свідоцтво і поцілував доктора в руку, так, наче до теплого чобота губи приклав. Потім він вийшов і вступив до своєї келії. Він ніяк не міг розігнути плечей, така мала, така задушна, така тісна була вона тепер для нього.

Тоді чернець Гайнріх знов заплющив очі, приклав свідоцтво своєї досконалости до серця і вийшов у широкий світ.

Неозорим полем ішов чернець Гайнріх. Обабіч вибитої копитами стежки зростали малинові будяки, чебрець, маки, сила маків, королівства маків, праворуч по горбах гасали чорні лицарі. Вони наскаку-

вали один на одного, незграбні дерев'яні півники, наскакували і розїжджалися в усі сторони, щоб знову набратися зухвальства та потуги. Раз-у-раз із тріском ломилися ратища.

Чорні лицарі піднімали очі до неба, збиралися жмари, чорні лицарі нібито гляділи вбік, насправді ж вони хижо зиркали один на одного збоку круглим риб'ячим оком, і раптом вони знов наливалися люттю, хвилювались, ворушилились, гарцювали, коливалися в кульбаках.

На одну тільки мить вони спинялися, на одну, кожен спинявся на одну лише мить, але в той час рухався котрийсь інший. Не було миті, щоб котрийсь із них не рухався, їх було не так то вже й багато, але вся околиця аж кипіла ними, бо вони рухались, і коли котрийсь із них спинявся, то в той час рухались інші.

Чернець Гайнріх ішов вибитою копитами стежкою. Йому на груди впала рожева квітка з яблуні, він перелякався і скинув її, мов осу. Він ішов уперед, ото ж лицарі вже лишилися далеко на обрії. Він оглянувся: вони все так же гарцювали, ні на хвилину не перестаючи рухатись. Коли спинявся на мить один, то в той час рухався хтось другий, і тим робом рух був безнастанний, і лицарське поле клеколіло безнастанно.

Чернець Гайнріх бачив увесь світ, ніби дивився на нього крізь червону шибку в вікні собору. Він завше глядів крізь неї, коли прагнув звидіти вічність. То був розлогий сад Цвілі дерева з птицями, співанки звучних птахів, вони бо на тисячоліття роззявили дзьоби, намальовані у манастирських книжках. Солодко і тоскно, безмежно солодко і без краю тоскно бачити те страшно знане, чого ніколи не бачив, від видовища чого хочеться лягти на витопану сонцем землю, дослухатися до зростання ненароджених корінців, тихо, поволі вмирати.

По всіх печерах сиділи підсліпуваті одшельники і читали довгі книги, запаливши свічки під сонцем. Безконечно переживані роки дитинства приносили видиво кінця світу, заповідженого ще на світанні, але майстри сиділи глибоко занурені в речі, що від них лишається запах крізь покоління, майстри видобували слонову кістку, одну рухому кулю у другій, вони спокійно і без жаху відмічали на дверях схід і захід сонця. Пастухи прощалися з дітьми перед тим, як піднятися у гори, щоб ніколи більше не повернутись. Але між зорями, між молоком обертового світла довго ще блукали їхні спутані душі, вдарялися сліпими пичками то в одне замкнене війстя, то у друге, аж поки остаточно сезали поза межами зоряного знання.

Потім приходили, припливали гори, і між горами озера, і місяці між озерами, між озерами в ущелинах. Маленькі хатки виростали на горбах, з них же найвище випиналася колюча шпичка, дзвіниця. Так тут і так там, безконечно. Щовечора йшов звук дзвонів, люди збиралися з усіх вулиць, поважні, статечні, вицяцькувані, характерні, безконечно повторні. Вони говорили одні й ті самі слова, сьогодні, завтра, через сто і через двісті років. На подвір'ях росла та сама пахуча, сильно зелена трава, пахучий волохатий ромен, стокротки. І над усім рожева

барва заходу, колір солодкої туги, знайомих струн, що ніколи не бриніли, але завжди повертатимуться, коли заплющити очі під легким вовняним простирадлом.

Чернець Гайнріх не встигав ковтати, вдихати, мацати. Йому бракувало чутливості, щоб усе сприйняти, воно валилось на нього одне з другим, одне з третім. Так буває тільки перед смертю.

І дзвін уже бив на сполох. І на міста бігли визвірені людці з алебардами, з списками, з палашами. Через мости й гатки бігли вони, через штучні греблі, що мали місто постачати водою. Вони перебрідали річки, високо піднімаючи поли над толими животами. Вже з одного передмістя на друге перелітав червоний півень, а полководи тоді збігали на холми та розгортали полотняні мапи. Кожен дім, рухома фортеця, горів зверху донизу, горів знизу й згори, люди падали з вікон грушками на твердоту землі, на гостряки списів. Люди вили дико, встромляючи одне одному в усі м'які місця гостряки списів. Коло цвинтаря вусастий вояк старався насадити на себе щось простоволосе, щось безугавно репетливе, що сірпалося в усі боки, що не хотіло насаджуватись на вояка, він сопів і лаявся. Тоді приходив другий. Він рубав першому потилицю, алебардою з розмаху, а жінку тяг за собою.

По всіх кінцях світу кипіли казани з еретиками. Довгоруки, розпатлані, вони волали, вони вигорлали з усіх печінок пророцтва. Люди бігали довкола й галасували. Ревіли сурмами небеса, червоні янголи там літали, і князі землі виїздили з замків зведеними мостами, що падали перед ними, немов покарані раби. А в самім осередку землі сидів імператор, сидів на високому кону, страшний та безвільний, безвільний, бо жуча, не його воля світилася крізь зікри мертвих, невидючих очей його роду. Він сидів угорнутий у багряну мантію, викликаний чужим велінням фантом.

І чернець Гайнріх ішов крізь своє видиво вщерть, притискав до грудей свідощтво майстерности, йшов, болів, прагнув, видів.

Свідощтво він порвав лише коло хвіртки цього нового саду. Він схилився чолом до теплого невисокого муру, оповитого плющем, диким виноградом, крученим паничем, схилився, ще раз, востаннє, заплакав дитячими слізьми.

Хто останні були, що він їх бачив у світі зокола, так це люди, що пересувалися шляхом невеличкою валкою. Кожен з них тримав по два маленьких мішечки, по одному в кожній руці. Мішки бриніли, гриміли, ревли, рокотали. То було золото. Воно ламало кордони і нащерені лицарські ратища. Воно поглинало мита, характери і забобони. Воно гарчало на церкви і загарбувало книги, а з книгами думки та переконання. Воно з місця на місце пересувало, переносило міста. Воно наліплювало на себе народи з їхньою вірою та їхньою історією, народи та історії, народи й народці. Воно викохувало почуття помсти. Воно віщувало, не знавшись на правилах граматики. Воно обіцяло, нахабно міряючи поглядом обрії обіцяного. Воно манило і

співало. Воно дзвеніло і муркотіло. Воно лащилось і реготалось. То було золото.

І чернець Гайнріх ступив усередину. Серед двору стояли ченці. Настоятель тримав руки на животі. Чернець Гайнріх схилився низько, а вони на знак привітання зайшлися тихим сміхом, що від нього в них коливались м'які черева.

Він спинивсь перед ними. Звів догори обидві руки, бо вони були вже вільні. Ченці оточили його, обійшли довкола, розглядали його. Від нечутного сміху коливались їхні м'які черева.

Ледве ноги пересуваючи, підступив чернець Гайнріх до настоятеля та поцілував його. Той же звів так само догори дві коротенькі свої ручки і двічі погладив його по голові, не перестаючи безшумно реготатися. Тоді знову склав руки на животі.

Двоє ченців підійшли ближче. Один тримав продовгастого глека, другий рушника. Чернець Гайнріх з насолодою обтер собі руки, бо були вони геть запорошені та пітні, аж пальці злипалися. Вино вдавило йому в горлянку, тоді в мозок. Тоді йому стало легко й вільотно. Він пішов помалу вперед. Двоє ченців тримали його попід руки, а поруч ступав настоятель. За ними ж крок у крок посувалася уся братія.

Чернець Гайнріх спинився, зідхнув раз і вдруге. Спинились усі. Він звільнив свої руки, випростав їх, витяг, хруснули кісточки, простяг до яблуці, геть завітчаної рожевизною. Усі стояли і дивились перед себе. Тоді він помалу рушив знову. За ним рушили всі інші. Настоятель ішов поруч.

Вони обійшли весь сад, навколо. У повітрі було повно бджіл. Від їхнього гуду ченці раз-у-раз прикладали до вух долоні та реготали один до одного, бо вуха їм боліли. Вони всі знову спинилися край саду, де починався цвинтар, нагробки над братією, полеглою у битвах із тим медовим життям. Ченцеві Гайнріхові піднесено глека. Він ковтнув, тоді настоятель, тоді глек пішов по живій братії.

Сад був чудом краси. Вони стояли спиною до нього, але чернець Гайнріх, один тільки обернувшись, бачив їх на тлі напруженої рожевизни квіття, рожевизну їхніх лиць, їхніх голих тім'їв. Вони стиха співали, настоятель співав трохи голосніше. Голос його вирізнявся незвичайною чистотою та висотою.

Тепер вони ступали вже пританцювуючи. Вони перекилялись то на одну ногу, то на другу, а руки тримали долонями наперед на рівні вух, як ото роблять юдеї. Вони зміли того досконало, пританцювували як один чоловік, чернець Гайнріх находу вчився від них їхнього мистецтва.

Нараз він скрикнув широким звуком і присів. Його підхопили з двох боків. Тяжко приємну теплоту почув він у животі, тепло вина, йому захотілося голосно реготати. Він почав голосно реготати. За ним зареготали всі інші. Вони йшли суцільною лавою та реготали чимдуж, дедалі посилюючи, а чернець Гайнріх повиснув на руках у супровідників і бовтав ногами, немов неслухняна дитина.

Вони сходили по схилу гори, там окремою будівлею стояла трапезна. Ченця Гайнріха вразили надзвичайної довжини лави попід стінами. Столи вже були наготовлені, але стояло саме вино, самі плоди.

Коло правої коротшої стіни височіло опудало, витвір мистецький, виготований з великою любов'ю, з знанням справи. Опудало притулилося до стіни щільно. Коли його роблено, сам настоятель перебрав на себе завдання консультанта. Опудалові кланялися, кланявся й настоятель, підносили до його солом'яних губів кухоль з вином, вино текло по соломі губів і шиї, лиш тоді заходилися розсідатись навколо столу.

Чернець Гайнріх поклонився опудалові. У нього все неначе повзло з рук. Таріль повзла з рук. Він бачив речі прозорими. Він не міг ні на чому сталому спинити зір, усе являлося в русі, у безнастанному становленні. Він дивився на настоятеля, але бачив міцну рідину, розгалужену по кишках рідину, як зміщується вона з кров'ю. А настоятель же у той час обговорював з братами, чи залишити ченця Гайнріха у монастирі, скільки йому лиш заманеться.

Коли те ухвалено остаточно, чернець Гайнріх уже укладав собі тези майбутньої знаменитої праці. Він розвозив пальцем по столі вино. Він сміявся своїм думкам, насуплювався, густо зрослими бровами збирає зморшки над переніссям, п'янів та мріяв. Усі довкола віншували його, віншували одне одного. Співано гимн веселих ченців.

Чернець Гайнріх би справді розкошував, коли б то пощастило йому усвідомити, в якій дійсності жив він тепер. Але він з копита поплив у своїй, єдино чинній для нього смузі. Усе інше було тільки серпанок. Він спав там, де заскакувала його втома: поклавшись головою на ослон або на стіл. Він спав незручно, аби лише виспати з себе відпрацьований попіл перейденого дня і вичистити місце для вогнища дня наступного.

Зготоване для нього князівське ложе кейфувало собі само, без нього, він так і не зазнав його пишної м'якоти. Проживши в монастирі місяці, він ані разу не скинув порепаних чобіт, вони немов приросли до ніг.

Інколи ченці, не витримавши, збирались під вікном, у саду, зблякшому та знерухомілому від подиху осені, влаштовували хоріві співанки, аби виволікти його з келії, аби він вийшов розважитися з ними. Він сміявся і махав на них рукою. Тоді вони подавали йому в вікно продовгастих глек та з галасом відходили. Вони йшли працювати до ланів та городів, він лишався самотою, пив, мріяв, реготав, хмурився, знов реготав.

Настоятель приходив до нього щовечора, а коли відходив уже до сну, з'являвся диявол. Тепер диявол відновив свої відвідини вже як старий, трохи набридлий приятель. Він приходив приблизно в один час, чемно стукав у двері, мовчки заходив, сідав у крісло. Вони розмовляли мовою, що не скидалась ані на одну з людських мов. Її вигидав чернець, і диявол охоче сприйняв, виявивши при тому навіть певні

здібності у творенні нових слів. Та загалом він був мало обдарований, вони незрідка просто собі мовчали, допиваючи рештки вина з продовгастого глека.

Щоправда, мирним тоном точилася між ними подеколи вперта суперечка. Диявол намовляв ченця застосувати фізичної сили, щоб покінчити з усім одним ударом. Чернець же ні за що на те не погоджувався. Він доводив дияволу, що для людини з смаком таке було б надто грубе, надто брутальне. Спалити світ може кожен дурень, лиш дати йому до рук зброю відповідну. Таємниця ключа до серця атомів не така вже й складна, варто лиш добре захотіти. Це зроблять без нього, казав чернець, зроблять не тепер, то в четвер. Почнуть усе валити, не розбираючи, що до чого, валитимуть усе те, що так довго і так дбайливо будували та зводили. Усе валитимуть, не розбираючи. Нищитимуть одні одних не то що тисячами — мільйонами. Але річ у тому, щоб довести світові його безглуздя самою чистою думкою, не чіпаючи руками. Ченця вабив процес, а не наслідок. Він відчував насолоду, розкладаючи елементи людського всесвіту, сортуючи їх по полицях, по скалях безнадійної глупоти. Він радів, як дитя, коли поступово розкривав марноту загальних зусиль, скерованих до великого самооновлення через вирощування золотих міст над річками. Він тішився від самого ходу праці своєї думки, коли крок за кроком висвітлював тупий кут величезної складної будови, де кожен залежить від іншого, а всі вкупі скиляються перед незримим мертвотним авторитетом. Чистою думкою, казав чернець, чистою думкою хочу породити силу, що напрутою розуму розсадить світ вірності, розсадить до останку, а сама запанує на руїнах, чиста, безгрішна, вільна, свободотворча. Ось, казав чернець, ось як, друже.

І дияволу не щастило переконати ченця. Диявол незадоволено бгикав, хитав головою, допивав вино окремими ковтками, робивши довгі перерви. Пазурі й крила, зняті на той час, складені лежали коло грубки.

Темою, що її для своєї феноменальної праці обрав чернець Гайнріх, було: «Чому людина ходить не догори ногами».

Тут було вжито надзвичайної майстерності вислову, особливо блискуча була та частина, де автор обговорював різні можливості ходити для людини. Щоправда, оздоба словесна аж ніяк не вплинула на першого з двох майстрів, що їм надіслано твір на рецензію. Це був майстер Прусіюс, скромний чолов'яга, він не халав птахів у жменю, його ніякий підступ не в силі був зірвати з його вузесенького підложжя. Тут він справді стояв твердо, і то так стояв, нерухомо, понурившись, такий собі півень перед битвою. Він просто перекреслив рукопис олив'яним писальцем через усю титулову сторінку. Таке означало, що він його раз і безповоротно засудив.

Та інакше було з другим рецензентом. Майстер Швабіюс, істота гарячої фантазії, полум'яної вдачі, захопився небувалою формою писання, що про нього мав скласти суд.

Він смакував кожен рядок. По черговім прочитанім уздовж і впоперек абзаці він підводився з крисла і розпочинав диспут із неprisутнім автором. Він читав писання поспіль двадцять і сім день, не розчиняв вікна, ані дверей, читав і промовляв, відмінюючи ймення ченця Гайнріха на всі можливі тони й лади. Він зовсім не чув довгим своїм носом смороду, що поступово виповнив хату від напруженої праці її мешканця. Праця була радісна й творча. Майстер Швабіюс перебував у дев'ятій сфері. Давно вже нічого подібного йому не траплялось.

Він розкладав кожне речення. Він упивався чарівною методологією опонента. До різних доказів у частках він додавав багаті примітки. У силлогічній фігурі на тему, чи може божество, будучи божеством, водночас бути гарбузом, він упорядкував мимохідь шістнадцять точок, в яких виводив можливості споріднень субстанції елементів гарбуза з відповідними спиритуальними властивостями божеської істоти. У постулаті про вагу мозку в голові, коли вона перебуває вгорі, а не внизу, де ноги, він накидав побіжно цілу теорію думання ногами.

На двадцять восьмий день майстер Швабіюс приступив нарешті до підсумовування. На всю ширинь постала перед ним картина власної духової розгонистості, з усіма вишуканими розгалуженнями думки.

Та дня двадцять дев'ятого з жартами довелось кінчати, бо дад ньюго застукано у двері. Майстер Швабіюс і не гадав, що справа може набрати такого тяжкого звучання. Він затремтів, чисто тобі стебельце на вітру, коли його виведено на околицю і там накладено на очі опаску.

Він чув, як його везли з горба на горб, по тому ведено його вниз, він усвідомив сирість льоху, коли ж було дозволено зняти опаску, він став ніс до носа з майстром Прусіюсом перед обличчям людей без облич.

Їх сиділо трое в чорних машкарах, говорив тільки один, той, що сидів посередині. Під низько схиленим склепінням майстер Швабіюс утратив красномовство. Його мисль миттю затупіла, отож коли майстер Прусіюс безстрашно та категорично кинув твердження, мовляв, чернець Гайнріх писав од лукавого, майстрові Швабіюсові почало здаватися, що так, це було, мовляв, не виключене.

Верховний суддя поставив питання руба. Майстер Швабіюс забелькотав був щось про методологію. Майстер Прусіюс із презирством кинув репліку: писання, мовляв, скеровано проти авторитетів. Майстер Швабіюс сказав, що чи так. Суддя перепитав. Майстер Швабіюс сказав, мовляв, він тільки мав на увазі переконатися, що чи так. Майстер Прусіюс сказав далі, що під пером ченця Гайнріха весь світ купи не держиться, а безконечно повзе, розлазиться, зникає у пекельній пащі. Майстер Швабіюс сказав, що ну так. Суддя поставив питання руба: чи писання ченця Гайнріха бісовське. Майстер Прусіюс сказав, що так. Майстер Швабіюс сказав, що ну так. Потім обидва майстри, майже водночас, промовили: так, бісовське. Бісовське, так само сказали й два інші судді, які до цього й після цього мовчали.

Тоді верховний суддя сказав, що справа ясна.

Прокинувшись чернець Гайнріх того ранку, просто й тихо сказав: — Ранок моєї смерті.

Він деякий час лежав у себе на підлозі, ясною головою поклавшись на чоботи. Минулого вечора він їх наважився нарешті скинути, а що вони ніяк не злізали з геть розпухлих ніг, то довелося їх розтяти по всій довжині халяв, тонким ножем.

Тепер ноги скоцюбли. Чоботи конче треба було, проте, взяти, бо мандрувати босому снігом не випадало. Він дістав із-за припічка шворку та обв'язав халяви крутом по ногах.

Тоді він оглянувся по кімнаті. Враз йому стало тут усе знайоме, наче жив у цій світлиці все життя. Багато подробиць, яких ніколи до того не зауважував, тепер глядіти на нього усміхом любої, звичної давнини. Він провів пальцем по тонюсінкому павутинні, в кутку, тоді цілою долонею, зверху. Павука не було, він ще восени злякався й утік. Чернець Гайнріх відчинив шафу.

На ложі спав його улюбленець, у той час, як сам чернець Гайнріх вмощувався на підлозі. То була лялька, іграшка, химерна пичка на паличці, з ковпачком, гачконоса, серпоборода, знаряддя ярмаркового лицедія. Коли чернець Гайнріх виходив з келії, йому здалося, що лялька, лежачи на ложі, плаче. Він виступив з порогу і пішов коритарем. Потім повернувся й узяв ляльку двома пальцями. Подивився на її зморщений носик — і поцілував.

Потім він поклав її на ложе, але знов узяв. Присів на ослоні й роздивлявся навкруги по келії. Йому хотілося сміятись і плакати водночас.

Раптом він підвівся, швидко засунув ляльку за вірвечку, що правила йому за пасок. Бистро востаннє глянув на своє житло і вибіг. Двері лишилися прочинені.

У коритарі його перестрів настоятель.

Чернець Гайнріх радісно кивнув головою, коли отець настоятель переказав новину. То цікаво, що приходив посланець, але настоятель страшенно чомусь турбувався. Ченця кличуть до імперського міста, настоятель прочував лише цілим своїм безмежно добрим черевом.

Настоятель вивів ченця Гайнріха у двір. Він прилюдно обійняв його. Усі вже були у зборі. Великим гуртом вийшли ченці проваджати гостя на великий шлях.

Сніг боляче бив по обличчях дрібноносінкими відбитками сонця. Ченці по одному прощались і відходили назад. Лялька сумно всміхалася з-за пояса. Чернець Гайнріх тепер ішов сам-один, останнім розпрощався з ним настоятель. Він ще стояв і дивився йому вслід, але чернець Гайнріх більш не обернувся. Він тепер ішов сам-один серед сиченого снігом поля.

Уже в очу міста наздогнав його диявол. Він спізнався, заспав чи що, отож біг чимдуж. Відсапуючи та намагаючись потрапляти у крок із ченцем, він, з несподіваним піднесенням, короткою мовою нагадав,

що ще нічого не втрачено, що варто лиш захотіти, і це можна було б повалити вже тепер, не чекаючи на традиційні терміни, бо терміни, зрештою, не відіграють такої вже вирішної ролі. При тому диявол криво всміхався, похапцем, видно було, що він незвичайно хвилювався.

І чернець сказав рішуче: ні.

Чернець Гайнріх сказав, протягом багаторічної напруженої праці він переконався того, що цей людський світ цілковито безглуздий. Кожний гвинтик у ньому так влаштовано, що ціла машина працює на самознищення. І хоча терміни й справді не відіграють жадної ролі, чернець усе таки не хоче чіпати того руками. Чернець бо створив чисту думку, яка єдино спроможна все перетривати.

Але диявол спробував ще зайти з іншого боку. Обережно підшукуючи вирази, він подав до уваги, що воно ж смішно й недотепно отак по-дурному підставляти лоба рубай-головам, які нудяться без роботи. Звичайнісінький чобіг розтопче чисту думку, сказав диявол, і тоді вся праця піде намарно. А лишок життя ж можна б таки використати на щось доцільніше, на щось влучніше.

На те всміхнувся чернець Гайнріх і відкрік, мовляв, дияволіві бракує засад логіки: таж чиста думка, мовляв, чиста так само й у тому, що вона не боїться жадного чобота. Щождо того, яка доля спіткає його тіло, то для людини, по тому, як вона переконалася безглуздя сього світу, така річ цілковито байдужа. Їй досить того, що вона усвідомила своє безсмертя.

— Але ж ти сила із знаком мінус! — вигукнув диявол у розпачі, хапаючися за останнє сподівання.

— Мій друже, — мовив чернець Гайнріх і всміхнувся м'яко, а водночас із легкою хмаринкою презирства, — мій друже, адже кожному школяреві знано, що мінус на мінус дає плюс.

— То й що?

— Нічого. Я не хочу, щоб денебудь постав плюс. Зрозуміло?

Тоді диявол похнюпився, вельми засмучений, і відійшов.

Писання ченця Гайнріха спершу хотіли були спалити купно з його розпшатованим тілом. Потім, на таємній нараді, вирішено зробити це таки окремо, бо одночасно до купки попелу запросити постановили гурт учених експертів, а також усіх охочих, які один по одному мали ствердити, що прах виник не з собаки, не з дикої кози, не з суслика, лише з людини, і то такої, яка небезпечно гралася з пекельним вогнем. А у цій бо врочистій та зворушливій церемонії часточки пергаментового попелу могли відіграти не зовсім зручну роллю. Подібне встановлено й щодо дерев'яного матеріялу ляльки, тим то і її спалено окремо.

По тому дано відповідні секретні вказівки хронікарям до висвітлення події. Ухвалено не розписуватись особливо, а обмежитись на короткій замітці. Хтось подав пропозицію написати ймення Гайнріх навіть з малої літери, та потім однак, по зрілому роздумі, подумалися, що воно все таки незручно, бож як не як ім'я належить святому.

УРИВКИ З «ПІСНІ ПРО МОГО СІДА»

Cantar de Mio Cid, есп. епос бл. 1140 року

4

Мій Сід Рой Діас у Бургос приходить.
Шість десятків кінних із ним їдуть поруч.
Хочуть його побачить чоловіки й жіноцтво,
Міщани і міщанки припали до віконць,
Заплакані в них очі — так їм його шкода.
Ту саму думку висловлює кожен:
— Боже! Цьому б васалю та доброго сеньйора!

5

Дали б йому притулок, та ніхто не сміє.
Король дон Альфонсо страшить великим гнівом.
Ще до ночі в Бургос прийшов лист королівський,
Із суворим наказом і запечатаний міцно,
Щоб ніхто мого Сіда не приймав на ночівлю.
А якщо хто прийме, хай буде йому відомо,
Що втратить він маєтки і очі з обличчя,
А на додачу ще й душу і тіло.
Увесь люд хрищений у смутку великім.
Поховались од Сіда, не сміють з ним говорити.
Кампеадор вибрав місце для ночівлі.
Біля дверей спинився — вони замкнені кріпко,
Бо люди бояться королівського гніву:
Хай хоч висадить двері — нізащо не відкривють.
Ті, що з Сідом назовні — голосно кличуть,
А з середини їм не хочуть відповісти.
Дав остроги мій Сід, до дверей він під'їхав,
Із стремен вийняв ногу, пхнув у двері щосили,
Та не відкрились двері, бо замкнені надійно.

Дівча дев'яти років перед ним з'явилось:
— О, Кампеадоре! В час добрий меч взяли ви!

Король забороняє, від нього був лист нам,
З суворим наказом і запечатаний міцно.
Щоб ми вас не сміли прийнять нізащо в світі,
А як ні, то загубим і майно й будинки,
А ще до того і очі з обличчя.
Сіде, від нашого лиха який вам буде виграв?
Хай Творець береже вас з усіма святими!
Так дівча сказало і в своїм домі зникло.

Мій Сід Рой Діас, що взяв меч у добру годину,
Як не пустили до хати, ночував на битім камінні,
А довкола нього — добірне товариство.
Так ночував мій Сід, ніби десь на узгір'ї.

128

В'їхали інфанти в Корпейську діброву,
Високі там гори, віти до хмар доходять,
Пожерливі звіри блукають довкола.
Знайшли вони луку з джерелом прозорим;
Шатро веліли ставити інфанти з Карріону,
Там з усіма, хто з ними, спочинуть ції ночі.
Жінок своїх обнявши, любов їм доводять,
Та лихе доконають, коли зійде сонце.

Звеліли вони мулів вантажити всім добром,
І шатро згорнути, де спали ції ночі,
Усі їхні слуги попереду відходять,
Бо так їм сказали інфанти з Карріону,
Щоб ніхто не лишився з чоловіків і жінок,
Тільки їхні дружини, донья Ельвіра й донья Соль,
Хочуть з ними пізнати безліч насолод.

Всі пішли далеко, вони вже вчотириох,
Задумали недобре інфанти з Карріону:
— Слухайте пильно, донья Ельвіра й донья Соль,
Тут будете збезчещені, у цих диких горах,
Зараз ми від'їдемо, покинем вас обох,
Не матимете паю у землях Карріону.
Дійдуть про це вісті до Сіда Кампеадора,
За випадок з левом віддячимо з лихвою.

Зірвали з них хутра і весь верхній одяг,
Зоставили на тілі білизну та сорочку.
У зрадників лютих на ногах остроги,
Нагай міцно-тривалий в руці напоготові.

Як це жінки узріли, сказала донья Соль:
— Дон Дієго й дон Феррандо, благаємо вас Богом.
Два мечі ви маєте, і міцні і гострі,
Один зветься Коляда, а другий — Тісон,
Відрубайте нам голови, смерть заповідите обом.
Від християн і маврів впаде на вас осуд,
Що не за нашу провину караєте нас обох.
Поганого прикладу не давайте нікому,
Бо наше безчестя впаде на нас також,
Будуть вас корити на радах і на сходах.

Скільки жінки не просять, не послухався жоден,
Починають їх бити інфанти з Карріону.
Нагаями прудкими гаратають жорстоко,
Острогами їх колють, мають в тім насолоду.
І сорочки і тіло рвуть на них на обох,
Уже по білизні стікає чиста кров.
До самого серця образу доходить.
Що то було б за щастя, якби ти дав, Боже,
Щоб з'явився зненацька та Сід Кампеадор.

Вже так вони збиті, що втратили свідомість,
Сорочки й білизна — все покрите кров'ю.
Втомилися бити інфанти з Карріону,
Хто з них краще вдарить, змагались обое.
Вже говорить не можуть донья Ельвіра й донья Соль,
За мертвих прийнявши, їх кинули в діброві.

129

Горностаєві хутра забрали й мантілі,
А жінок лишили в сорочках і спідницях,
Серед птаства гірського і хижого звіра.
Їх лишили як мертвих, бо не знали, що живі.
Що то було б за щастя, якби прибув Сід Рой Діас!

Переклав Ігор КАЧУРОВСЬКИЙ

КАСТІЛЬЯ

Сліпуче сонце
Од піхов одбивається затвердлх,
Роз'ятрює і панцирі й ефеси,
На вістрях у списів полуменіє.
Сліпуче сонце, спрага і знемога.
Страшними кастілійськими степами
З дванадцятьма своїми, на вигнання, —
Піт, курява, залізо — Сід прямує.

З каміння й глини замкнена озія.
Ні відгуку. Та під міцною сталлю
Списів і шпаг віконниця піддається.
А сонце палить, і мов жар — повітря.
Аж на жакливий гуркіт
З хрипким відлунням — срібно-кришталевий
Почувся голос. Дівчинка тендітна й
Біленька перед ними на порозі.
Вся — тільки очі, а в очах — сльозинки.
А личко, і настрашене й цікаве,
Неначе в німбі блідозолотому.

— Заходьте, добрий Сіде.
Король нас покарає смертю.
Наш дім зруйнує.
Засіє сіллю вбоге наше поле,
Що батько обробляє.
Заходьте. Успіх хай пошле вам небо.
В нещасті нашім, Сіде,
Нема для вас зарібку.

Замовкла дівчинка і тільки плаче.
Дитяче те ридання переходить
Загоном загартованих вояків,
І владний голос кида: — Їдьмо далі!

Сліпуче сонце, спрага і знемога.
Страшними кастілійськими степами
З дванадцятьма своїми, на вигнання, —
Піт, курява, залізо — Сід прямує.

Переклав Ігор КАЧУРОВСЬКИЙ

ОЛЕКСА ІЗАРСЬКИЙ: ІЗ СТАРОЇ КНИГИ ПРО НАРБУТА

Видана сорок років тому (1923) в Берліні, книжка спогадів Г. К. Лукомського, Е. Ф. Голлербаха і Д. І. Мітрохіна про Юрія Нарбута потрапила в руки автора цих рядків на початкові 1963 року: несподіваний подарунок естонського поета, літературознавця й історика мистецтва А. Ранніта. З того часу минуло кілька місяців, але сорок сторінок спогадів про українського мистця — зшиток ілюстрований, і густо, шедеврами Нарбута, найбільше його чудо-силюетами — все ще не меркнуть у пам'яті, навіть не думають збиратися на призначене їм місце на книжковій полиці...

І все це діється напевне тому, що книжка стала вже рідкістю, але рідкістю призабутою, хоч ніколи вичерпно не використаною в мистецтвознавстві... Кожен з трьох авторів її добре і здавна знав Юрія Івановича. Кожен з них писав про його творчість уже за десятиліття до передчасної, зумовленої тільки тяжким побутом революційних часів, смерті мистця у 1920 році. Але в радянській, ще дуже мізерній літературі про Нарбута уникають використовувати книжку емігрантську, берлінську. Навіть у відносно широкій монографії П. Білецького (дивись «Сучасність» за травень 1962) згадуються спогади С. Чехоніна, видані теж у році 1923, в Петрограді («Аргументи» ч. 1), але не Лукомського, в яких читач знайшов би цікавий матеріал про приватне життя Нарбута, про атмосферу імператорської столиці напередодні війни й революційного Києва. Крім того, Лукомський взявся у своїх спогадах, не випадково озаглавлених «Стор Нарбут. Мистець-графік», оцінити твори мистця, українського мистця. А українське мистецтво було і його фахом. Георгій Крескентійович Лукомський написав низку досліджень з історії українського мистецтва: «Старовинні садиби Харківської губернії», «Українське барокко», «Волинська старовина», «Луцький замок», як також реорганізував Музей західного мистецтва Ханенків. Нарбут був не тільки його приятелем чи співробітником, але також і його «темою».

Ось кілька уривків зі спогаду Г. Лукомського про Нарбута:

«Ми познайомилися на виставці „Світ мистецтва” в 1910 році, зимою. Перше враження — і найсильніше: зовнішність Нарбута — багато типу українського, полковницького, стародубського. Щоби повні, чоло лисе, волосся він зачісував від лівого вуха через все чоло до правого. Про Чернігівщину нагадує кожен порух його. Вимова лі-

нива і не «г», а «г», м'яка, гортанна. Посмішка з іронією: до всього відношення легке, веселе. Проте був не без самолюбства: зачепи — спалахне...

...1912 рік. Нарбут перебирається до мене. Я мешкав тоді в невеличких кімнатках на першому поверсі 22 лінії Василівського острова. Із вікон видно було паркани і, за ними, кристалі верби... пейзаж підміський.

В одній з кімнат оселився Нарбут. Небагато речей привіз з собою: всього одну корзинку.

Працював уночі. Вдень відвідував знайомих і музеї, заглядав до редакцій і друкарень. — Любив сам переглядати кліші своїх творів... Прийде десь біля одинадцятої й всядеться... до шостої ранку. Працює, та як виводить щіткою найтонші штрихи...

Мешкав у мене місяців 3-4. Настала весна. У квітні я поїхав до Батурина. Він — на своє мешкання.

...Швидко вияснилося, що Нарбут одружується. Оселився він біля Тучкової на Олександрівському проспекті.

Рік ми не зустрічалися. Зайшов я до нього пізніше, коли він уже влаштувався з дружиною в затишному мешканні. — На стіна і гравюри Піранезі, і акварелі, подаровані друзями. Іграшки, модель Троїцької лаври, кокосове чортеня (чи, може, божок), вятські глиняні свистуни, дерев'яні підробки Талашкіна.

Нарбут працює 1913, 14, 15, 16 роки вже як графік самотній... У Нарбута виторюється власний стиль. Він полюбив військові агрибути, зброю, геральдику, прапори, герби, арматуру... Багато книг ілюструє, прикрашає віньетками, обкладинками. Манера цієї епохи — епохи розквіту Ю. І. Нарбута, може, найкраща в новітній графіці Росії. М'яка, пружна, еластична й стилізована.

Вона не нагадує манери дерев'яної гравюри, яку імітують тепер такі мистці, як Кравченко й Конашевич. Манера не пера й не різця, які стали типовим засобом мистців графіків в наш час...

На цей час припадають і низка моїх замовлень, здійснених видавництвом Голіке („Харківські садиби”, „Галичина”), щоправда більше число їх не встигло вийти з друку.

Найпрекрасніші силуети — праця, над якою Нарбут зосередив свою увагу в 1915 і 16 роках, були виконані ним для книги в планованому виданні „Вільне мистецтво” — „Російська садиба”. Низка силуетів з поміщицького життя, виконаних з зворушливістю найніжнішою і з знанням поміщицького життя надзвичайним.

Інше видання („Столиці й садиби”, В. П. Кримова) — збірник моїх надрукованих в журналі статтів — теж мусіло бути прикрашене ілюстраціями Нарбута. Обкладинка — червоно-чорна з золотом уже була готова...

В епоху війни Нарбут був мобілізований, як службовець. Працював у комісії військової здобичі. Їздив до Царського Села, до пол-

ковника Ломана в Феодорівський городок... Мешкав у цей час (1916-17) Нарбут в Ергелевіз провулкові, Родина — на селі... Але сама війна, фронт, як і Лансере та інших мистців, його не цікавить. Баталістичного в собі він не знаходить нічого. З природи він не робить жодного малюнка, жодного начерка.

Очевидно зорова пам'ять у нього така велика, що він не потребував начерків з природи. Все що завгодно — небо, тварин і найрізноманітніших людей, в будь-якому ракурсі, найскладніші ракурси архітектурні, перспективні нагородження колон — ну, справді, як у Біб'енна або Гонзаго! — він виконує з пам'яті, „з голови”, фантазуючи і без перерисовки... Здібності у нього були вражаючі. Не слухавши жодних курсів з історії мистецтв, архітектури і т. п., він володів величезним матеріалом, ерудиція його була невичерпною. Він засвоював закони перспективи, архітектурне проєктування — з найбільшою легкістю. Пам'ятаю, як він любив всілякі хитромудрі скорочення, наприклад, паркет вигадливого малюнка в перспективі.

Нахил до Піранезі став у нього в 1915 році розвиватися все дужче й дужче. Пізніше, у київських композиціях 1918-19 років я побачив у нього втілення цих сюжетів у великих картинах.

Старанність і закінченість взагалі є характерними рисами Нарбута. Під цим оглядом з ним може змагатися тільки Білібін. Ні однієї недокінченої, недбалої, ескізної речі Нарбут не випустив зі своєї майстерні.

Революція застала Нарбута в Петербурзі. В березні, починаючи з перших же днів, він віддається роботі... Але не довго продовжувався його праця в Пітері. Потягнуло його на батьківщину, до Києва. Там ішла підготовча праця до Центральної Ради, „самостійний” (залишаю текст згідним з оригіналом — О. І.) рух розвивався бурхливо. З Україною Нарбута, глухівського уродженця, що приїхав до Петербургу на 22 році життя, пов'язувало багато ниток.

І в травні він покидає Петербург, друзів, змінює столицю, зв'язки, замовлення — на тоді ще провінційний Київ... Прибувши до Києва і переконавшись, що палац абсолютно ніякої охорони не заслуговує, Нарбут їде до Чернігова. Там він зустрічається з своїм приятелем Модзалевським. Мешкає у нього. І разом з ним працює з архіві, разом переїжджає, запрошений П. Я. Дорошенком, до Києва. У Києві гетьманщина. Нарбут товаришує з Дорошенком П. Я. Дорошенко — це патріарх чернігівської шляхти. І знаєць старовини — і особливо побутової, портрета українського, срібла, меблів. Скоропадський вибирає його головою „Головного управління в справах мистецтв”. Міститься воно на Бібіковському, в гімназії. Дівчатка, хлопчики; гамір, гомін. Три-чотири кімнати відведено для управління. Павлуцький, Зайцев, Модзалевський „служать”: хто ліпше, хто гірше. Всі не люблять Павлуцького. Гіляров (помічник) приходить пізніше до мене й інтригує: чи не можна забрати Павлуцького? Нарбута виби-

рають ректором Академії мистецтв. Заснували її, власне, Мурашко, Кричевський. Але адміністративне вміння, розум, такт, настирливість дають Нарбутів право одержати місце ректора. Правою рукою Дорошенка був він в усіх справах пластичного мистецтва. Працює, виконуючи замовлення на складання малюнків грошей, надзвичайно багато. Крім того, komponує картини.

Саме в цей час доля звела мене з ним знову. І тут мої спогади особливо сильні.

Я приїхав 17 листопада 1918 року до Києва. Місто надзвичайно пожвавлене. Тут „весь” Петербург, Москва. Рух на вулицях, блискучі крамниці в той час, як у Петербурзі вже був голод. Іду до академії. Не застаю Нарбута в колишньому Терещенківському шкільному домі на Великій Підвальній. Іду до нього додому. Вузький, стрілецький Георгієвський провулок. Напроти паркана мур Софійського собору (див. мою книжку „Вінок на могилу п'яти діячів мистецтва”), двоповерховий дерев'яний будиночок. З вузькими балаясинами поруччя — сходи. Такий будиночок, яких у Твері, Чернігові, Сумах — тисячі. Тхне осінню, промерзають стіни зимою, тече дощ зі стелі. Сходи нахилились: східці вбік, пахне кішками. Вкриті в мороз льодом вікна, тече з них. Підлоги фарбовані. Зі скрипом відчиняються вхідні двері, — з середини оббиті цераатою й, навхрест, тасьмою. — Гвіздки мідні з головами.

Крізь вікно на сходах видно подвір'я. Дровники, льохи, служби. Бруднувато.

Дзвоник — і відчиняються двері. Модзалевський з посмішкою просить заходити. На підлозі — смутасті мати, як на інтер'єрі Зеленцова або Ф. П. Толстого. Вішаю пальто, заходжу. Невеличка заля. Повно книг, фігурок. Підбрав за рік Юрій Іванович і меблю карельську, чудову. Що за канала, якої довжини! Добрі побутові портрети. Ліворуч кімнатка, сповнена книг, — це робоча келія Модзалевського. Разом і оселилися в Києві обидва друзі. А ось і сам господар: у перському халаті, як пан сорокових років. У фесочці. З посмішкою, зі своїм говорком „хохлацьким”.

Довгий стіл робочий. Показує свої останні праці. Через кілька днів в Академії мистецтв вечірка. Нарбут в синій українській чумарці, підперезаний широким яскравим поясом случьким. Чоботи жовті, м'які. Типовий і чарівний.

Директорія. Виїхав Дорошенко. Змінив його Антонович. Нарбут, як і раніше, відіграє ролю. Ще більшу. Від нього залежать усі призначення, пляни.

Відходить і ця влада. Настає радянська. Юрій Мазуренко на чолі мистецтв. Нарбут на посту. Приїжджаю до Києва. Іду зранку до Нарбута. Миється ще. Кажу йому: обов'язково треба призначити охоронця музею Ханенка. У місті неспокойно. Йдемо до Біляшевського, директора Міського музею. Потрібен „папір” від Мазуренка. І я

переконую Нарбута стати на чолі комісії охорони музею з тим, що я, як представник її, мешкатиму на місці. Усе влаштовується. Нарбут буває в музеї. Діло пішло. Він цікавиться упорядкуванням майна й прекрасно співпрацює з Біляшевським. Це — апогей влади Нарбутової, як адміністратора. Швидко став він на чолі художньо-промислових шкіл, відділу художньої освіти наркомату освіти.

Встигає працювати і над своїми композиціями. Це його останні праці. Над ними треба зупинитися детальніше. На листковій ватманського паперу складні побудови: руїни, аркади, обеліски; вдалині — луки, на яких бродять тумани, блакитні гори на видноколі, чагарник на скелях. І — видива, його передбачення: до римської руїни прилипла маленька хатка українська, і балькончик готичний; крізь кольорові шибки готичного плетива його ллється проміння від лампи з абажуром біля стола, де сидить ціла родина.

Спогади і мрії... Буяли думки, враження від давніх переживань, — може на селі, в маєткові. На одній картині — і життя хлопчика, і враження від старовини, від ренесансу (цікаво, що Нарбут був у Мюнхені, де і вчився, але не був в Італії). Форми чіткі, точні, виразні, а поруч також і романтизм, мрія, меланхолія і смуток від шуму очерегу над рікою... Романтизм типу Швінда, Фрідріха й ін. У цьому виявився все ж Мюнхен. Ціле життя, кажуть, у потопуючого вмиг проходить перед очима. — Нарбут передбачав свій кінець. І останні 3-4 речі його сповнені візіонерської сили — його найкраща автобіографія, лебедина пісня його чудової творчості.

... У липні зібралися ми у пр(офесора) академії Бойчука, на Куренівці. Маленький особняк у Татарському провулкові. У ньому і лабораторія, і затишні тераси, і пусті, непривітні спальні. Принадність садиби була не в будиночкові, а в садкові біля нього. Прохолодою запашною повіяло в ньому, коли липневим вечором вийшли ми з тераси на порослі травами стежки садка. Привільно розрісся бур'ян, розрослися кущі порічки. На дереві блистіли останні чорні вишні, виглядаючи з-за кошлатих гострокінцевих листків.

А далі і груші рум'яні, і сливи рожеві, і червоне яблуко ранне. На білі стовбури покійно похилилися берізки, тихо розливаючи свої пахощі. Алея кленова обрамлювала сад понад сирим, мховитим парканом. Між дошками проглядають луки й сосновий лісок. У садкові сиділи учні „майстерні" Бойчука, дружина Нарбута, у першому шлюбі Модзалевська, Б. К. Реріх, Волгін-Філатов, Вольський, М. Трубецька. На жаровні — миска з вишневим варенням.

На столі тераси розставлено страви — галушки з сиром, „узвар" (пшенична каша з картоплею й салом), вареники — вареникам несть числа... та все з великими рожевими вишнями, та сметани глечики. Весело було. Раділи всьому. Забули про сум, турботи. Темніло. Неспокійно було на вулицях вночі: нещодавно забили Мурашка. Усі заспішили додому. Напитися води захотіли. Не всі. Тільки Нар-

бут і ще один маляр. Отруту пили: холодна вода з колодязя була повна бактерії тифу.

Незабаром обидва захворіли. Однаково. І довго Нарбут мучився у тифові. Наприкінці серпня я зайшов до нього, коли він вперше встав з ліжка. Не впізнав я дебелого показного полковника стародубського, Георгія Уваровича. Перетворився він на сухого ченця. Жовтий, безсилий. Пили чай. Всього йому хотілося. І їв, що йому заборонялося. Незабаром — поворотний тиф. Зліг знову. Минуло 10-11 місяців і, не поправляючись уже, так і зійшов у могилу. А за ним, заразившись від нього, й Модзалецький. Сирітками залишилися діти.

Уже під час поправки, після першого періоду хвороби, став Нарбут до розпродажу свого „музейчика” готуватися. Склали каталог, оцінили все. А коли добровольча армія прийшла, тут уже Нарбут зовсім засумував. Ліквідація низки організацій, у яких він головував, його не турбувала. Але те, що академія залишилася без кредитів, що вона могла й далі якось існувати тільки дякуючи підтримці Дніпросоюзу — пригнічувало його. Після всіх розкошів художнього життя Києва влітку 1919 року — настав застій. Київ перетворився в провінційне або, в ліпшому випадкові, в обласне місто.

Не було у Нарбута замовлень. Як українця, що працював за Скоропадського, його переслідували, як співробітника Директорії — теж, а ще більше — за співпрацю з радянською владою... Нарбуту довелося, щоб уникнути дурних інцидентів, сидіти вдома. До цього ж спонукала й слабкість.

Друзі були на підозрінні, арештованими або теж переховувалися. Наприклад, брати Бойчуки, Вольський та ін. жили в осамітнілих особнячках, на вулицю не виходили.

Настала скрута. Нарбут бідував. Пригнічення захопило його. Не клеїлася праця. Не міг закінчити навіть своїх великих композицій.

Так сумно, непомітно потасало величезне вогнище справжнього мистця книги.

... На жаль, вручені в Петербурзі Ріхтеру братом моїм для передачі мені в 1921 році чудові оригінали Нарбута не дійшли до свого призначення. Якийсь то капітан пароплава Шліпман так і не передав їх Б. Г. Скімоні до цього часу».

*

Шість сторінок спогадів Ноллербаха написані у зв'язку з помертною виставкою творів Нарбута в Петербурзі 1922. У замітці багато загальновідомих фактів з біографії мистця, в тому числі й вказівка на мюнхенського вчителя Нарбута: Голоші. Але варто згадати деякі думки Голлербаха про творчий доробок нашого графіка:

«Незмінною рисою його учнівських, так і зрілих праць являється висока техніка, рівна, чітка майстерність. Його малюнки дев'яностих років по суті мало різняться від малюнків останніх років: у них однакова вишуканість, однакова впертість, однакова чіткість. Спочат-

ку мистець віддавав перевагу мозаїчним прийомам, пізніше цілковито віддався лініям і скнарим плямам, — оце і вся різниця. Кумирами його були Дюрер, Федір Толстой, Набгольц. Наслідуючи дерев'яні гравюри Дюрера, він довго й настирливо вчився витягувати безконечно довгі лінії. Слідом за Ф. Толстим він надавав кожному вигинowi цих ліній незрівняної витонченості...

... У передсмертні роки у Нарбута з'явилася пристрасть „скорочувати” чорні плями й лінії, культивувати шляхетну скнарність: його графіка ставала все оголенішою, сухішою, холоднішою. Він начебто прагнув до чистої, незайманої білизни паперу».

Ще шість сторінок тексту книжки взято Лукомським зі спогаду Д. І. Мітрохіна (журнал „Серед колекціонерів”):

«І так як перед мистцем стояли завдання ясні й захоплюючі, то працював він без відриву „з ранку до вечора” (звичайно, навпаки: з вечора до ранку), не відходячи від великого обіднього столу, одна половина якого була зайнята великим листом паперу Шеллерсгаммер (любимий гатунок), олівцями, перами, акварельними щіточками, фляконами рідкої туші й гвашних фарб. Не раз, щоб виконати свою роботу, Нарбут сідав за малюнок зранку, працював увесь день, всю ніч, не лягаючи спати, а тільки викурюючи гори цигарок, працював ще зранку і — до обіду здавав малюнок. Витривалість, посидючість й впертість його були надзвичайні... Така неймовірна працездатність, не російська якась, швидко зробила його майстром, визначним виконавцем і зображувачем шрифтів, віньеток, обгорток і чудесних своєю винахідливістю, дотепністю і ледве помітною усмішкою ілюстрацій до дитячих книг. Оволодівши технікою, Нарбут з надзвичайною легкістю й швидкістю малював чорні безконечні комбінації штрихів і плян із невичерпної скарбниці уяви й пам'яті.

Малюючи для книжки дитячих пісеньок, він в один вечір зробив десяток віньеток, бездоганних технічно. Малював за годинником, поклавши годинник перед собою на столі — віньетку за 25 хвилин.

І працював тим охочіше, чим більше було довкола друзів і розмов за столом.

... В роботі був Нарбут просто ненаситним, не відмовлявся ні від яких замовлень. Малював незчисленні зображення, ескізи для розпису стін (малоросійська кімната на Єлисаветинській виставці в Академії малярства), для ситце-набивальної фабрики (хустки), для фабрики шпалерів, малював штампи для обкладинок, форзацний папір, проекти поштових марок.

Працював пером, вставленим у коротку ручку. І не виймав його цілими роками: воно ставало, його слово, добре „об'їждженим” і покірним. Але потім все частіше малював щіточкою. Перші свої ілюстрації фарбував, покриваючи спершу весь контурний кістяк суцільно сірим або бузковим тоном. Потім уже плоскою накладав на цей

грунт кольорові плями. Пізніше все більше й більше став залишати чистого, не покритого паперу, і фарбу від фарби від контура відгушувувати, зводити нанівець. Згодом знову перейшов на щільну гвашну фарбу, густо вкриваючи нею вже раніше намічені контури.

В його малюнках, як і в характері, сполучалася урочистість, офіційність з надзвичайно простим, сердечністю і ласкавістю...

...В невеликому мешканні (ч. 19) на Олександрівському проспекті Петербурзького боку, в будинку ч. 21, на стінах висіли в синіх з золотом рамцях власні праці, ескізи пером і щіткою, графіка для „Аполлона”; в скляній шафі стояли барвні іграшки кустарні. Книг не було багато, але все вважалося необхідним для постійної, безнастанної праці.

З найменшого приводу, на різдво ж особливо, любив Георгій Уварович — влаштувати вечірку. Тут прокидалася його привітна веселість, жести ставали ширшими, розмашистішими, вбирався в тут же вигадані гротескні вбрання — і гостей вбирав.

...Потрапляючи з холодного міста до любої, багатой, з м'яким українським кліматом, Нарбутівки, мистець дивився, спостерігав, помічав у пам'яті, впливав очима в форми й фарби, щоб потім за робочим столом, зимою, перенести на папір їх живу й спрощену схему. Малювати ж з натури під сонцем не мав він сили. Це вчувається і в рядках його листа, написаного в квітні 1915 року: „Тут так добре. Спека весь час страшна. Ось — зацвітуть дерева й квіти. Погода така, що я зовсім не можу працювати”».

У видавництві «Пролог» вийшла з друку і поступила в продаж

ПАНОРАМА НАЙНОВІШОЇ ЛІТЕРАТУРИ В УРСР

Упорядкування, вступна стаття й біографічні довідки

І в а н а Кошелівця

Книга має 368 стор. і містить вибір з поезії, прози і критики 25 авторів.

Ціна 2,95 ам. дол. або рівновартість в іншій валюті. В Німеччині — 10 нім. марок.

Замовляти у видавництві журналу «Сучасність».

ІВАН КОШЕЛІВЕЦЬ: ПРО МИХАЙЛА ОРЕСТА

Михайло Костьович Орест працював у нашому видавництві багато років, його смерть для всіх нас була справді несподіваною і боляче пережитою втратою. Моє сумління досі не давало мені спокою, що ми обмежилися лише короткою посмертною згадкою. І коли я з таким запізненням друкую ці кілька сторінок спогадів про покійного, то тільки завдяки тому, що поточні щоденні клопоти не давали змоги знайти на них кілька спокійних годин.

Ця ж стаття, з неістотними змінами в деталях, буде вміщена в збірнику спогадів про неоклясиків, упорядкованому Михайлом Орестом, що друкується тепер під наглядом М. Бориса, опікуна над спадщиною покійного.

Я познайомився з Орестом пізнього літа 1947 року в Авгсбурзі, в коридорі якоїсь касарні, де він проживав на статусі «переміщеної особи». Після того ми подеколи зустрічалися, а протягом останнього десятиліття років його життя працювали спільно. З середини 1951 року я був літературним редактором «Сучасної України» і, виїжджаючи на кілька місяців до Франції в 1953 році, запропонував запросити на моє місце Михайла Костьовича. Я знав його упередженість до життєвих ситуацій, у яких людині доводиться відсиджувати день-у-день визначене число годин за так званим виробничим договором з установою. Таких ситуацій він не любив, воліючи бути завжди сам собі, а коли виконувати які роботи, то за окремою згодою в себе дома. Це було намагання відстоювати свою людську незалежність, щоб мати час на працю, яка лежить ближче до серця, і мене аж здивувало, що він нашу пропозицію прийняв і так залишився в нашому видавництві літературним редактором «Сучасної України», а з перетворенням її в «Української літературної газети» на «Сучасність» на початку 1961 року лишився на цій самій посаді в журналі. Тільки за кілька місяців до смерті Орест узяв відпустку на те, щоб закінчити підготовку до друку ряду книжок, які він видавав під маркою «Інституту літератури», а потім знову повернутися до праці в «Сучасності». І саме коли в нас почалися розмови про повернення Ореста до редакції, його спостигла несподівана смерть.

Побіжно скажу, що і в цих обставинах, які вимагали щоденної присутності в редакції, Орест, бажаючи забезпечити собі максимальну самостійність, значну частину праці виконував дома, і не щодня

Йому доводилося пересиджувати належні урядові години. Але й так, хто знає функціонування редакційного механізму, того не треба переконувати, що працюю, яку виконував Орест, м'яко висловлюючись, не можна захоплюватися. Раз-у-раз у редакційній роботі доводиться стикатися з явищем, коли автор, з ім'ям ученого чи літератора, володіє кількома мовами, але найгірше з них знає матірню, українську. Писання такого автора являє собою мозаїку неприродних для української калюк з чужих мов, і редагування його означає в дослівному значенні цього слова переклад і введення статті в норми української літературної мови. Непереборні труднощі постають тоді, коли автор калькує з невідомої редакторові мови.

Таку роботу раз-по-раз доводилося виконувати Орестові. І природно, що в наших щоденних розмовах тема мови посідала одне з головних місць. Не раз ми доходили сумного висновку, що в умовах відсутності мовотворчого оточення, під натиском хаосу, що руйнує всі норми, втрачається почуття живої мови навіть у тих, хто її добре знав.

Орест був людиною методичною і виробив цілу систему опору цьому хаосові. Кожне гарне слово, що в надто вузькому оточенні давно забулося і раптом виринало в розмові, він негайно собі занотовував. Мабуть, воно мало потрапляти в належні реєстри, щоб пізніше бути вжитим на відповідному місці. А в ті дні, коли Орест працював над якимось перекладом чи власною поезією, він, з клаптиком паперу в руках, зупиняв кожного, щоб обережно, не піддаючи власної сугестії, описовою методикою розпитати, як називається той чи той предмет, як краще висловитися і т. д.

Ще одним засобом мовної консультації в Ореста було листування. Листів він писав багато, і чи не кожен другий мав на кінці запитничок стосовно лексики, синтакси чи стилістики. Мушу визнати, що ця методичність була не останньою причиною того, що Орестова мова завжди була взірцевою.

Але поза фаховими темами був час на розмови про різне. Михайло Костьович був людиною спартанського типу, його вимоги до життя були дуже скромні, єдине, що він дозволяв собі — це багато палити, алкогольних напоїв зовсім не вживав і при кожній нагоді так категорично відповідав: «Я не питущий», що ніхто й не наслідував далі наполягати. З безалкогольних визнавав тільки чай, але так його любив, що пиття чаю набрало в нього якогось культового характеру. Постійно носячи при собі все потрібне причадалля для цього, він поступово привчив і всіх у редакції до того, що десь між третьою і четвертою щодня ми збиралися на годину вільної розмови за чаєм. Михайло Костьович залюбки розповідав різні епізоди з свого життя. Захоплюючись, він часто зривався з місця і демонстрував розповідане в особах з відповідними жестами й мімікою. З цих розповідей я багато чого дізнався про самого Михайла Ореста і його родину.

Оповідач з Михайла Костьовича був надзвичайний. Крім того, у товаришуванні з ним багато приємности було з його невинних захоплень, якими він, видно, скрашував свою самотність: філіятелія, збирання пікантних друкарських помилок і чудернацьких прізвищ. У всіх цих справах я йому радо допомагав. За кілька тижнів до його смерти я дуже втішив його прізвищем якогось колгоспного бригадира, знайденим у журналі «Дніпро», — Півторипавла. А останній мій здобуток — Затулівітер — уже не міг дійти за призначенням...

*

Усі либонь знають, і якщо я заризикую це сказати, то заради деталей, може, й не всім відомим, що Михайло Орест походив з родини, багатой талановитими людьми. Кость Зеров-батько мав п'ятьох синів. Найстарший з них Микола, поет і літературознавець, настільки відомий, що мені й не випадає говорити щось про нього в спогадах про іншого. Другий уже менше відомий серед емігрантів — Дмитро (нар. 1895), але не менше видатний учений — ботанік, член президії АН УРСР, директор Інституту ботаніки при ній, редактор 40-томового видання «Фльора УРСР», засновник і голова Українського ботанічного товариства, автор великої кількості праць з систематики, болото-знавства, ботанічної географії, палеоботаніки тощо. Не пам'ятаю з певністю, чи покійний Михайло Костьович був третім, бо крім названих, ще був один інженер (не знаю, як на ім'я, помер кілька років тому в Москві) і Кость — теж ботанік у Києві. З них тепер лишилися живими тільки двоє ботаніків — Дмитро і Кость.

Різко склалося життя всіх п'ятьох, очевидно, незалежно від їх бажання, а так, як це може бути в країні, де панує закон людо-ненависництва. Микола Зеров прийняв смерть на засланні, а Дмитрові пощастило, не зазнавши переслідувань, зробити велику наукову кар'єру і навіть удостоїтися нагороди орденом Леніна. Покійному Михайлові Костьовичу, що аж двома нападами зазнав ув'язнення в радянській тюрмі, довелося прожити останні півтори десятка років на волі і померти далеко від своєї батьківщини. Життя останніх двох, мабуть, було спокійніше, бодай так може здаватися, бо ближче про їх долю ми нічого не знаємо.

Усі, що досі писали про Миколу Зерова, говорять про його феноменальну пам'ять. Людина, не позбавлена трошки скепсису, не конче цьому вірить, знаючи, що коли в нас бронзують мученика, то не шкодують йому всіх чеснот. Признаюся, так думав і я, але знайомство з Михайлом Костьовичем переконало мене, що феноменальна пам'ять чи не є рисою, притаманною всім Зеровим. Ботанікою ж Орест ніколи спеціально не займався, і видно, як щось затирав з неї, то тільки з принагідних розмов з старшим братом Дмитром, а між тим він міг просто дивувати знанням назви кожної рослини, ще й у багатьох випадках додати її латинську назву.

Феномен Орестової пам'яті дивував мене не один раз. Якось я вимовив останній рядок з Верленового «Art poétique», який є ходя-

чим афоризмом: «Et tout le reste est littérature», а Михайло Костьович підхопив тему і прочитав мені з пам'яті окремі строфи цього твору докладно, а решту з усіма подробицями переказав і, очевидно ж, по-своєму прокоментував.

Хай би в цьому й не було нічого особливого, бож він і перекладав цю річ. Але ось ще інший випадок. За одним з щоденних «чайв» я прочитав першу строфу з «Новогреческой песни» Козьми Пруткова:

Спит залив. Эллада дремлет.
Под портик уходит мать.
Сок гранаты выжимать...
Зоя! нам никто не внемлет!
Зоя, дай тебя обнять!

На цьому моя пам'ять вичерпалася, але від Михайла Костьовича послідував солідний додаток.

Тема Пруткова в дальшому стала однією з тих, до яких ми залюбки поверталися. Виявилось, що Михайло Костьович знав з нього багато напам'ять і дуже виразисто деклямував. Я тоді навіть записав від нього такі речі, як «Незабудки и запятки», «Кондуктор и тарантул», «Юнкер Шмидт», «Пастух, молоко и читатель» і навіть прозою писану мініатюру «Два дружные генерала».

Були всі підстави вважати ці записи дуже приблизними. Якось бувши в кінці 1962 року в Парижі, я натрапив в одній книгарні на пишно, але бездарно оформлене найновіше радянське видання Пруткова і досить дорого заплатив за нього. При перевірці записів від Ореста довелось з подивом ствердити, що в них немає жодного відхилення від оригіналу, поминаючи зовсім природні різниці в пунктуації. Хоч він добрих двадцять років творів Пруткова в руках не мав.

І ще одна, поруч з пам'яттю, риса, здається мені, притаманна була всім Зеровим, яка сприяла тому, що кожен з них у своїй ділянці міг видатно визначитися — це культура праці або, я визначив би це ще вужче, — методичність, доведена до вершка досконалости.

Михайло Костьович оповідав з своїх спостережень над працею старшого від нього Дмитра, що той, закінчуючи якийсь біологічний дослід у пробірках різного формату, мив корки від них і ставив сушити на вікно завжди в строгій послідовності від найменшого до найбільшого чи навпаки і ніколи не стерпів би такого непорядку, щоб поставити їх всуміш. Михайло Костьович був переконаний, що й свою методичність він засвоїв від Дмитра.

Не знаю, чи це так, чи вона просто вроджена була в них усіх, але я мав нагоду спостерігати, що й Михайло Костьович умів тримати свій «робочий верстат» у взірцевому порядку. У просто неймовірній акуратності його може переконатися кожен, хто тільки гляне на письмо Ореста. Усі його листи, звичайно ділові й короткі, писані дуже оригінальним почерком, який нагадує український скоропис

барокової доби, завжди незмінним і бездоганно чистим, так що про них радше випадало б сказати, що вони не писані, а друковані.

*

Якби я хотів окреслити якимсь одним словом наші довголітні взаємини з Орестом, ледве чи відповідним було б для цього слово — дружба. Для неї він був у багатьох відношеннях людиною важкою і, мабуть, взагалі неможливою. Мова може бути тільки про дружбу з великою дистанцією. Насамперед Орест був типовим самотником. Привикав до одного місця, на якому жив, і весь світ, що простягався за дуже обмеженим колом щоденних виходів з хати, здавався йому чужим, мабуть, ворожим і небезпечним. Так він прожив весь час від кінця війни в Авгсбурзі, хоч усе промовляло за те, що йому зручніше було б у Мюнхені. До залізничної лінії Авгсбург-Мюнхен він при звичався, але кожного разу ще за дня мусів повернутися до Авгсбургу, залишення в Мюнхені до пізнього вечора, хоч би й як вимагали цього обставини, було майже виключене. Так само він роками мріяв про подорож до Парижу і ніколи не наважився її здійснити. Це ж так бо далеко від Авгсбургу!

Мені доводилося гостювати у всіх його чотирьох помешканнях в Авгсбурзі, які йому траплялося міняти під тиском обставин, хоч робив це він неохоче, але його запросити до себе не вдалося жодного разу.

А поза тим Орест ревно обороняв свій замкнений духовий світ, нікого до нього не впускаючи. Наша дружба з дистанцією на тому базувалася, що ми сходилися на спільному, не торкаючися різниць у поглядах, передусім на літературу (ясна ж річ — на неоклясицизм). Кожен з цих різниць міг робити свій вжиток, але не виносити їх на спільне обговорення, яке неминуче кінчилося б крахом. Якось я написав про Миколу Зерова таке, що ніяк не узгоджувалося з його поглядами. Він читав це, але ніколи ми тієї теми не порушували, наче її не було. Трудно сказати, чи такі взаємини з пильним дотриманням демаркаційної лінії можна назвати дружною, і я не знаю, чи на тіснішій базі дружні взаємини з Орестом були можливі.

*

Той світ, який Орест ревно боронив, як святиню, мав назву — неоклясицизму. На еміграції Орест вважав себе продовжувачем справи неоклясиків і дуже багато зробив для збереження і популяризації їх спадщини, насамперед свого брата Миколи Зерова, з творів якого він видав все, що можна було зібрати: «Sonnetarium» (1948), «Catalepton» (1952), «Corollarium» (1958). Крім того, перевидав з вид. 1924 року першу частину історичного нарису М. Зерова «Нове українське письменство» (1960). Багато праці він уклав також у видання поезій П. Филиповича. На черзі ще були видання «Камени» М. Зерова і збірник спогадів про неоклясиків. На збирання спогадів про Зерова, Филиповича і Драй-Хмару пішло багато років. Ішлося не тільки про те, щоб знаходити авторів і здобути від них рукописи.

Після цього ще тривало листування з ними стосовно окремих деталей і фактів, які треба було уточнити чи доповнити. На час смерти Ореста книжка була зовсім готова до друку.

Екстремне, якщо можна так висловитися, неоклясицистичне наставлення Ореста увело його в конфлікт з заснованою відразу по війні літературною організацією МУР, який конфлікт набрав дуже гострих полемічних форм, потім перенісся на персональні взаємини і далеко перетривав існування самої літературної організації.

Щоправда, сам Орест у полеміці майже не брав участі, оборону неоклясицизму перебрав на себе В. Державин. На відміну від Ореста, який послідовно визнавав тільки неоклясицизм, Державин мав широкі літературні зацікавлення, до сюрреалізму включно. У неоклясицизмі йому імпував передусім автономізм мистецтва, протиставлений народницькому утилітаризмові (в тому числі й плеканому в радянщині) і правдоподібно літературна ерудиція усіх поетів-неоклясиків, але найбільш імовірно, що на оборону неоклясицизму звабила його перспектива здобути відразу кількох опонентів, проти яких він міг виставити свій арсенал полемічної діялектики, бо ні в чому Державин не був такий надхнений, як у заперечуванні чужих тез.

Орест не був полемістом і, крім власних поезій і перекладів, майже нічого не друкував. Лише деколи, з кількарічним запізненням, відповідав противникам неоклясицизму парою афоризмів, які ледве чи хто й помічав, але сам він був переконаний, що доконав своїх ворогів.

*

Спільність неоклясичних позицій (чи вірніше — спільні для обох противники неоклясицизму) надовго зблизили Ореста і Державина. Зближувало їх також і замилювання до перекладів, хоч і тут вони були різними. Державин перекладав з пристрасстю все, що його захоплювало: Гомера і Едгара По, Стефана Маллярме і Оскара Вайлда. Та й багатьох інших. Але переклади його були дуже своєрідні. Так як у поезії він мав безпомилкове чуття відрізнити справжнє від пересічного, так абсолютно був позбавлений поетичного слуху до своїх власних перекладів. Єдине, чого йому вдавалося досягнути, це близькі до оригіналу розміри й рими. Що ж стосується мови, то це були такі своєрідні державинські винаходи, які міг зрозуміти, а тим більше чути в них поезію хіба тільки він сам. Наприклад, у перекладі одних рядків

Les plus rares fleurs
Mêlant leurs odeurs...

з Бодлерового «L'invitation au voyage» на поняття суміші запахів він вжив виразу — «тху хор». Іноді ж переклад Державина набирив, очевидно, всупереч його бажанню, якогось трагедійно-бурлескного звучання, як от рядки з перекладу «Балюди про Редінгську тюрму» Оскара Вайлда, які запам'яталися мені тому, що Орест потішався ними і часто цитував їх:

І в скок і в брик ми без реплік
Ішли до блазенських парад...

Орест, на відміну від Державина, перекладав тільки за суворим вибором; розуміється, до вибору потрапляло лише те, що було зближене до поетики неокласицизму. Якось, коли він укладав антологію з французьких поетів, я запитав його, чому в ній немає нічого з Маллярме і Поля Валері. Михайло Костьович тільки багатозначно посміхнувся і сказав: «Ні...» Вираз обличчя і тон, яким вимовлений був цей один склад, вичерпно пояснювали мені, що для неокласика французька поезія, починаючи від Маллярме (Верлен ще міг бути), зовсім не існує. Але переклади Ореста були завжди бездоганні.

Обидва, Державин і Орест, були один одному першими слухачами і цінувальниками перекладів. І перекладництво, за розмовами про яке вони провели багато спільних годин, стало причиною розриву їх довготривалої дружби. Дружби, гадаю, теж з дистанцією, оскільки, поза спільним для них неокласицизмом, вони були такі різні. Мова зайшла про те, що Орест мав би написати рецензію на Державинів переклад «Одіссеї». Припускаю, що Орест терпляче ці переклади вислухував, але виступити з похвальним словом у друкові, всупереч своєму переконанню, він ні за що не погодився б. Не знаю, чи таке вияснення наступило в прямій розмові, чи посередньо, але розрив наступив раптово, і при їх обосторонній неподатливості не могло бути й мови про примирення. Назавжди. Це сталося невдовзі перед важкою хворобою Державина.

Треба сказати, що відбулося це дуже коректно, і ніхто з них не виніс суперечки на люди, як дуже часто буває. Більше того, коли В. Державин важко захворів, навіть при всій безнадійності його становища, Орест багато клопотався, щоб організувати засоби на лікування, а що не мав успіху, то не його була вина.

*

Неокласицизм має багато означень, тенденційних (як в УРСР) і більш-менш безсторонніх — у еміграційних авторів. На мій погляд, його треба приймати, як окреслення історичне, а не стильове, тобто — означення «неокласик» треба стосувати до тієї групи (яку за Драй-Хмарою називали ще «п'ятірним гроном») поетів, яка оформилася на початку 1920-их років і якій накінули збоку назву «неокласиків», а вона не перечила проти цього й охоче назву прийняла. Після того, як троє з них прийняли смерть в ув'язненні (М. Зеров, П. Філіппович, М. Драй-Хмара), Освальд Бургардт помер на еміграції, а єдиний з живих (Максим Рильський) змушений був сам відмовитися від титулу «неокласика», треба вважати цей конкретний український неокласицизм відійшлим до історії, і називати будь-кого з пізніших поетів неокласиком ледве чи доцільно.

Хоч це ніяк не означає, що ця група не мала певних напрямково-стилевих ознак. Передусім відрізняло їх від деяких інших груп

радянських поетів те, що один радянський автор назвав з іншого приводу — опір «фальшивій добі». Неоклясики більш затято, ніж інші, не приймали радянської дійсності і були в цьому надиво одностайними. Що ж до самої поетичної творчості, то їм властивий був інтерес до вічних літературних тем і образів та плекання клясичної поетики. Але ці окреслення досить лябільні, та зрештою не всі, приналежні до неоклясичного товариства, однаковою мірою клясики трималися, одні більше (М. Зеров), інші (П. Филипович) менше.

Тому я не називав би і М. Ореста неоклясиком, хоч продовжувачем справи неоклясиків на еміграції він міг вважати себе з повним правом. Уже хоча б тому, що турбувався їх спадщиною і багато чого врятував від цілковитої втрати, особливо з творів М. Зерова, видавши ряд книжок, у яких багато чого друкувалося вперше, переходило до того в приватних руках.

У поезії він теж намагався слідувати за неоклясиками, маючи для себе за зразок творчість свого старшого брата — Миколи Зерова. Не в стилі цієї статті говорити про Ореста як про поета, і я обмежуся тільки загальними спостереженнями.

У ділянці поетичної творчості Орест дійсно продовжував справу неоклясиків, і дійсно з великим успіхом. Кожна його поезія є у найпервіснішому значенні цього слова шедевром формального викінчення. Слово в нього так укладається у прийнятій розмір, що йому ніколи не можна закинути, підкреслюю ще раз цей вираз, — формальної недоробленості, яка подеколи трапляється і в багатьох великих поетів. В Ореста не могло бути мови про силуваний наголос чи про важкий (я сказав би — навіть ледь помітно важкий) збіг голосних чи приголосних. А далі — ясність і прецизність вислову, бездоганність стилістично-синтаксичної будови. Але понад усе — чиста, як перемита, лексика. В мові Ореста може не так уже й багато чистих новотворів, його мовотворча діяльність виявлялася скоріше в поверненні слову його забутого чи наданні, що вичувається тільки з конкретного контексту, нового значення. А ще більше у різноманітній семантиці слова: доданням у поточній мові не вживаних при ньому суфіксів чи префіксів.

Загалом кажучи, стосовно формальної досконалості Орест перевищує всіх неоклясиків, з їх метром Миколою Зеровим включно, хоч імовірно сам він з пієтизму до свого брата і не погодився б з цим моїм твердженням.

Усе сказане тут про поетику Михайла Ореста висловлене дуже стисло і за відсутністю належних прикладів та цитат може виглядати надто загальнокиво, а ледве чи хто з моїх читачів кинеться до Орестових книжечок, щоб перевірити правильність моїх тверджень, бо ж поезію багато менше читають, ніж її хвалять. Саме тому я хотів би, щоб сказане мною далі було сприйняте в найбезпосереднішому сенсі, а не як звичайна риторична фраза: з поезії Ореста (без залежності від того, як вона припадає кому до смаку саме як поезія) можна без

кінця черпати взірцеві приклади для нормативної граматики чи (ще більше) для підручників стилістики. Це стосується як його оригінальних поезій, так і перекладів. Навіть така річ, як одна з останніх книжок Ореста, збірка перекладів — «Сім німецьких новель» (1962), про яку у випадковій іншого перекладача можна було б сказати, що чи й варто її видавати, бо зібрані там речі не належать до літературних шедеврів, саме тому, що перекладав Орест, набирає особливої вартості, і читання її справляє приємність не так заради самих творів, як заради Орестової мови.

*

Коли йдеться про культуру мови, то годиться ще сказати, що Орест видатно попрацював у цій ділянці і як літературний редактор. З його рук вийшло чимало гарно відредагованих книжок і велике число газет та журналів.

Афоризми про те, чи історія повторюється, чи ні, і так і так мають свій сенс. Незаперечним є, що окремі ситуації буває повторюються майже до тотожності. З приводу того, як у кінці 17 — на поч. 18 в. множилася віршована халтура, писав колись св. Дмитро Туптало до Степана Яворського:

«Бог дал тѣм виршописцам типографію и охоту, и деньги, и свободное житіе. Мало кому потребные вещи на свѣтъ происходятъ».

Ці слова, сказані скоро триста років тому, стосуються — не додати й не відняти — сучасної ситуації в нас на еміграції. Маючи від Бога «свободное житіє», сільські дядьки робляться редакторами літературних журналів, а кожен графоман (маючи ще й «деньги») не заважається пустити у світ власним накладом том своїх писань, власним же правописом. Різні типи є цих діячів не-культури. Назву хіба ще одного: це тип «професора», який нашу зовсім добре унормовану мову назве «московською» і згвалтує своїм «професорським» авторитетом податливого редактора друкувати його твори без змін так, як він пише.

Цьому мовному хаосові протистоїть невеликий гурт людей на еміграції, і число їх після смерті М. Глобенка, а тепер М. Ореста зменшилося ще на двох, найбільш неподатливих.

РОМАН РАХМАННИЙ: РЕЦЕНЗЕНТ І МИСТЦІ У МУНДИРАХ

ПРО ХУДОЖНЮ ЕСТАФЕТУ, ЛІТЕРАТУРУ БЕЗ ПОЛІТИКИ І КУЩ БУЗКОВИЙ

У Миколи Філянського, якого можна б виправдано назвати передвісником українських поетів неокласиків, є вірш з описом української природи, як природи, а не як засобу висловлення стану почуттів поета. Мова йде про «Бузовий кущ»:

... Я йшов без напрямку, без дум.
Але якийсь таємний сум,
Чи то нудьга немов якась
Мені запала в душу враз.
Там ясно так, весняно, пишно,
Там фарби грають, як огні,
Тут саван чорний, лист торішний,
І сумно, наче у труні.

І вже вернутися назад
Бажав. Дивлюсь — поперед мене,
Де велетнів роздався ряд,
Мигнуло променем зеленим,
І з-під хвилястих темних віт
Ударив сонця гострий світ.

Вся повна сяїв і фарби й літа,
Мовчанням лісовим повита,
Полявина в красі німій
Спинила раптом погляд мій,
І пишний, гордий серед неї,
Серед полявини тієї,
В своїй смарагдовій обнові
Стоїть єдиний кущ бузовий.

Не один із нас переживав подібну ситуацію, зазнав подібного враження серед української природи, яка нас оточувала майже повсякденно, але яку наші поети використовували переважно тільки як засіб для вияву своїх ліричних настроїв. Не один із нас слідкує за літературною творчістю на Україні та серед повені поезій, оповідань,

повістей, романів, драм і кінокартин час від часу і сам помітить децю цінне, не зважаючи на факт, що наші літератори використовують такі літературні появи майже виключно для з'ясування своїх політичних або ідеологічних висновків. Треба допіру якоїсь особливої ситуації, щоб крізь гущавину «ударив сонця гострий світ» і допоміг спостерегти принаймні один деталь із маси, деталь — але який високоцінний!

Таку особливу ситуацію створив нам, читачам і любителям хужожнього друкованого слова, Іван Кошелівець, просто уклавши своєрідну антологію п. н. «Панорама найновішої літератури в УРСР» (видання Дослідно-видавничого об'єднання Пролог у Нью-Йорку). Здавалося б на перший погляд, нічого особливого тут немає. Упорядник вибрав характеристичні для періоду «розширення творчих меж соцреалізму» на Україні зразки поезій, прози та критики, які появились в різних радянських виданнях від половини 1956 до 8 березня 1963 року. Саме від березня цього року розпочалося нове зацьковування письменників трафоманами і критикоманами, які почули знову наказний свист партійного батоба й директиву приборкати відроджене мистецтво. Ряд прізвищ авторів, творів, занесених у «Панораму», відомий нашим читачам з гарного огляду, що його зладив раніше на сторінках «Сучасности» Богдан Кравців. «Панорама» має ширший обсяг, різноманітніші аспекти за той огляд, а крім того відзначається особливими властивостями.

ЛІТЕРАТУРНИЙ «КУЩ ВУЗКОВИЙ»

Найбільшою її цінністю є те, що вона унаочнює читачеві непереможність життя, незламність творчого духу української людини. Навіть той, хто докладно слідкує за літературно-мистецькими проявами на Україні, мусить бути вражений багатством, свіжістю і високоякісністю творів молодого покоління. До такого враження признається сам упорядник, визнає це й автор оцих рядків, для якого «Панорама» була немов «променем зеленим», що освітив літературну поляну і розквітлий посеред неї кущ справжнього мистецтва. Відома річ: кожна людина, у певні хвилини, потребує тільки одного дружнього руху руки, яка б відсунула з-перед очей невидну завісу і відкрила за нею новий вид або новий аспект ніби добре відомих і самозрозумілих явищ — інколи заглушених бур'яном.

У цьому випадку «Панорама» по-новому відкрила мені, наприклад, «Баяду про соняшник» і «Баяду про відро» — обидві поезії Івана Драча. Мабуть, ніхто до нього не сказав по-українському такого ваговитого й граціозного слова-похвали на честь поезії, яка буквально щомиті бере в свій соняшний полон якогось юнака і перетворює його навіки в «соняшник» — байдуже, виростає він посеред квітучого

саду вільного суспільства чи посеред задушливої соцреалістичної теплиці. І ледве чи хтось з-поміж новочасних українських поетів (за винятком може М. Бажана) дав таку заокруглену — в художньому і філософському відношеннях — і трудомістку своєю суцільністю коротку поему, як Іван Драч своєю «Балядою про відро». Суть відра — форма цинкова; зміст — плоди і твори світу українського; воно без решти виконує своє «життєве» призначення: мати різновидну спроможність вмістити гарне й змістовне, корисне й приємне.

Обидві поезії я читав раніше, але ґрунтовно усвідомив їх тепер у контексті «Панорами», подібно як ніби вперше ознайомився з однією мініатюрою Ліни Костенко, де поглиблено погляд на вірші:

Є вірші — квіти.
Вірші — дуби.
Є іграшки — вірші.
Є рани.
Є повелителі і раби.
І вірші є —
 каторжани.
Крізь мури в'язниць,
по тернах лихоліть —
 ідуть, ідуть по етапу століть...

Ще раз перегортаю кілька сторінок назад з наміром перевірити прізвище автора, бо враження підказує, що це ранній Тичина. Ні, це Л. Костенко, народжена в 1930 році — тоді, коли чільні українські поети хоч-не-хоч мусли скласти публічні декларації «поета і громадянина», зодягатися в мундири співців режиму. Не зважаючи на свою молодість, не зважаючи на атмосферу, в якій вона виростала, поетка зберегла свіжість думки: краса цієї симфонічної строфи мчить її ракетою на верхів'я української поезії, на рівень, що його встановив своєю творчістю колишній Павло Тичина.

ВІЛЬНА ТВОРЧІСТЬ І ТВОРЧІСТЬ ЗАЛЕЖНА

Зате найновіші зразки поезій теперішнього Тичини, вміщені в «Панорамі», як не можна краще символізують віршописання, схвалені партією і вождями соцреалізму. Якщо читачеві при читанні цих віршів на честь 22 з'їзду КПРС і радянських космонавтів тиснеться на очі непрошена вологість, то своєї чутливости даремно йому соромитися: адже що може бути болючіше й страшніше за вид велетня української (і новочасної європейської) поезії, який навколішки благословить систему, що зламала його творчу душу — душу людини і поета. А ще більше болить серце читача, який бачить, як на схилі свого життя великий поет передає своїм нащадкам розбиту

кобзу з останньою і то фальшивою струною надвального трубадура. Бо від художніх душ ждемо іншої життєвої естафети ніж та, що її передають своїм нащадкам міщани, майстри, вояки і царі. У вірші Ліни Костенко сказано про естафету мистця вірно й поетично:

Різні бувають естафети.
 Передають поетам поети
 З душі у душу,
 Із мови в мову
 Свободу духу і правду слова,
 Не промінявши на речі тлінні —
 На славолюбство і на вигоду,
 І не зронивши.
 Бо звук падіння
 Озветься болем в душі народу.
 («Естафети»)

А може таки є якийсь присутній, глибший сенс у падінні Тичини? Можливо цієї цілопальної жертви треба було, щоб — немов у клясичній грецькій трагедії — наочно показати нам усім, до чого веде унапрямлювання літератури, вибирання мистецтва в ідеологічно-політичні шори?

Падіння Тичини, як мистця, віддзеркалене передруком його теперішніх творів у «Панорамі», це обоюдогострий меч суворой справедливості життя й мистецтва: це засудження соцреалізму і водночас пересторога прихильникам нацреалізму в літературі. Нацреалізм (хай буде вільно покористуватися новотвором) процвітав буйно в деяких журналах і літераторських колах у 30-і роки на західноукраїнських землях та в емігрантських центрах — Празі й Варшаві. Не відумер він і в сучасних емігрантських публікаціях, хоч і повинен був відумерти, якщо взяти на увагу, що українське суспільство безпосередньо спостерігало руїну літератур під двома псевдореалізмами: соціалістичним у СРСР і нацистським у Німеччині.

Люті нападки деяких еміграційних критиків і читачів на творчість молодих еміграційних поетів тільки із-за «незрозумілості» чи «абстракціонізму» їхньої поезії, а далі прагнення підпорядкувати творчість мистця «національним інтересам» є насправді тільки другим кінцем дубинки, якою помахує над головами радянських письменників від імени Хрущова офіційний критик Іль'ичов. На цій дубинці однаковою мірою звучать слова Л. Толстого — тепер обов'язкові в Радянському Союзі та на Україні: «Мистецтво повинне бути одне для всіх. Треба писати так, щоб бути приступним для кожного, без різниці освіти й усього іншого. Треба писати, щоб був правильний погляд на життя, щоб була суть».

Однак про те, що становить «суть» і який це «правильний погляд на життя», вирішує не письменник, а тільки партія: в СРСР «авангард пролетаріату», а на еміграції — «кращі люди». Звичайно, як у

соцреалізму, так і в нацреалізму все розпочинається з позірно наївних гасел-аксіом: «За зв'язок з життям!» А кінчається остаточно пов'язанням письменника з партією та обов'язковим славословленням героїв-вождів. Спершу заклик спрямовувати свою творчість «обличчям до народу», а завершується той процес тим, що мистець примушений бити чолом до землі перед всесильними «луччими людьми» та завідуючими літературно-мистецькою діяльністю. Тому для щирого мистецтва нацреалізм такий же небезпечний, як і соцреалізм, бо вони обоє накладають на мистців режимні мундири, обоє деградують мистців до рівня партійно-державних чиновників. А тим часом у мистецькому відношенні немає суттєвої різниці між художньо невдалим твором про «жовтневу революцію» і художньо невдалим твором про «національно-визвольну революцію»; обидва належать до макулятури, а не до літератури.

Голгота і падіння Павла Тичини — найкращого серед великих поетів новочасної української літератури — пересторога для всіх: і для захисників вільного мистецтва, і для сподвижників службового мистецтва. Хто вірує у вільне щире мистецтво, той повинен ставити рішучий опір спробам накладати мундир на мистця; той, хто вірить у доцільність службового мистецтва, нехай усвідомить, куди веде його цей шлях.

ЯК ДОГЛЯДАТИ НАШ САД?

Вміщені у «Панорамі» зразки української прози останніх кількох років відкривають вид на певні аспекти досягнень і недоліків мистецької прози і критики в УРСР. По-новому бачимо факт, що, поряд з графоманами і критиками-гонителями, є талановиті прозаїки-оповідачі, є і серйозні спроби розглядати мистецькі твори передусім з мистецької точки зору, а не тільки їхньої суспільної чи державної корисності. І коли з жалем спостерігаємо, що не один еміграційний критик-читач належить психологічно до групи речників соцреалізму, тоді теж робимо висновок, що багато з нас схожі на батька (із оповідання В. Шевчука «Мій батько надумав садити сади»), який на межі старіння захотів врешті розвести сад, але — за звичкою — думає: ... а доглядатиме той сад жінка.

Тим часом протягом півтора століття різні приятелі й недруги підчищували наш літературний сад, підрубували коріння, вирубували молоді деревця, обтинали здорові й плодотворні пагініці. Наш літературний сад треба врешті доглядати і насаджувати нам самим. Щось може і пощастить нам розвести поза межами України, але справжній український літературний сад виросте тільки на українському ґрунті. І тут зразу виникає пекуче питання: як нам ставитися до того, що росте й виростатиме там, — до літературної продукції в УРСР взагалі?

Читати треба, щоб знати ці твори і визначити цінне, а відкинути макулятуру. Передруковувати конечно, щоб загал емігрантського суспільства ознайомлювався з розвитком українського літературного саду. Але як нам оцінювати окремі твори — це вже складніша проблема. Упорядник «Панорами» підійшов до неї обережно, розсудливо. Укладаючи свою вибірку найновіших творів в УРСР, він не керувався ніякою політично-ідеологічною метою, а тільки бажанням: «дати читачеві збірку літературних творів написаних в останні роки». Ба щобільше, він остерігає читача, що навіть у критикованих офіційально радянською критикою творах не слід дошукуватися чогось специфічно антикомуністичного чи антирадянського: «Навіть при найбільшому бажанні цього знайти в них не можна».

Таким чином взято на увагу обставину, що ці автори виростили за специфічних умов, які не дозволяють їм мати погляди ідентичні з нашими, але водночас ці автори українці і прагнуть писати щирі мистецькі українські твори. Якщо так, тоді єдиним мистецьким аршином може бути естетично-мистецький рівень цих творів — їхні позиції на щаблях драбини вартостей, встановлених літературними процесами української і світової літератури.

Такої розсудливості не проявляли редактори деяких українських журналів у Львові, Празі, Варшаві та Чернівцях у 30-і роки та наприкінці 20-их. Тогочасні рецензенти української радянської літературної продукції, з наполегливістю, гідною кращої справи, силкувалися вичитати поміж рядками навіть те, чого не було в друкованих словах поезій чи повістей. Нерідко сталінська критика услужливо цитувала ці голоси із-за кордону на «доказ» неблагонадійності даного радянського українського автора, який уже встиг був потрапити під дубинку сталінської критики. Така оцінка літературних творів на основі задушевних прагнень рецензента і його читання між рядками допомогла якоюсь мірою Москві вкорочувати віку не одному письменникові в УРСР із 223-ох, які (згідно з радянським висловом) «вибули» передчасно з розвитку новочасної української літератури.

Сьогодні історія знову частково повторюється. На Україні свої ж таки землячки-рецензенти, озброєні соцреалістичною сокирою, підходять до українського літературного саду і рубають усе мистецьке, творче; промовляючи чистою й мелодійною рідною мовою, вони виславляють графоманів і панегіристів партії, а з люттю наемників «викривають» невисловлені й не подумані мислі авторів. Якщо немає ніякої підстави причепитися, вони запитують: а куди пливе та хмаринка, про яку пише поет? Чи у правильному напрямі пливе вона? . . . Розказують, що один редактор-цензор викреслив зі збірки Рильського один вірш тільки тому, що в ньому був рядок про блакитне небо і золоті лани пшениці, мовляв, це націоналізм. Тим часом цих кольорів з України не викреслити; вони — фізичне явище, якого на Україні не може не помітити, не може не любити і не може не оспівувати поет.

Читання між рядками практикується й еміграційними рецензентами, але з іншої точки зору. Тут дошукуються «конструктивних» проявів світогляду автора: критики радянської дійсності, розчарування режимом, декларативної націоналістичної пов'язаності з українською кров'ю і землею. Навіть прихильність до абстракціонізму та джазу (явища, що їх суворо засуджують в еміграційних поетів) вважають еміграційні критики конструктивною тенденцією, бо, мовляв, це впливи Заходу. Найтрагічнішим у цьому підході еміграційних рецензентів до літературної продукції в УРСР є те, що вони улягають впливам радянської офіційної критики і підсвідомо приймають її деякі твердження. Ось один приклад, хоча рецензент у цьому випадку не професіонал, а тільки повторює думку спеціалістів. У 1958 році Ліна Костенко опублікувала вірш суто ліричного характеру:

Буває тяжко впорожні,
Буває легко з тягарами...
Тягар душі — мої пісні —
Мені буває легко з вами.

Я з вами вгору піднімусь
І по дорозі не спочину,
Я з вами в горі засміюся,
Ніхто не знатиме причини.

Моя причина — при мені,
А я — при людях з їх думками...
Буває тяжко впорожні
Буває легко з тягарами.

Еміграційний рецензент коментує його так: цей «...вірш ще сильніше віддзеркалює її (авторки — Р. Р.) глибоке незадоволення з підсоветського життя».

Читаєте, і не вірите власним очам. Хіба рецензент заглядав крізь дірку від ключа в душу-майстерню поетки, якщо вмів відчитати в цій поезії навіть мислі, яких немає в жодному рядкові. Та ні, рецензент далі пояснює посередньо джерело свого надхнення: «Не думаймо, що офіційна критика радо вітає такі прояви песимізму. Вірш... окреслено в УРСР як далекий від оптимістичного світосприймання і від високого почуття колективізму, властивого советським людям».

Радянські критики можуть такі твердження висовувати — в УРСР їхня сила і там їхнє гонче право. Але рецензент, вільний від режимного тиску, не сміє приймати такої тези, до речі, не згідної з будь-якою системою критики в світі, крім соцреалістичної. Якщо прийняти тезу, що кожна сумовита лірична поезія є результатом невдоволення поета суспільною або політичною ситуацією в країні, тоді — послідовно — в суверенній соборній незалежній Україні треба буде засудити кожного поета за песимістичні вірші; адже такий вірш,

як цитований вірш Л. Костенко, був би проявом невдоволення поетки націоналістичним режимом суверенної України.

А втім, не лише аматори-читачі, а навіть серйозні літературознавці допускаються такої помилки у підході до літературної творчості в УРСР. Один досвідчений рецензент, який слідкує за радянськими літературними процесами і пише багато в цій галузі, недавно потрактував цитований вірш «Естафети» як «вже не тільки прозорі натяки, а цілком відкрито висловлені критичні думки і ствердження негативних сторін радянської дійсності...» Тим часом відомо, що справді різні люди по-різному і різнорідні передають своїм нащадкам естафети, а крім того — в історії людства було багато поетів, які промінjali свободу духу на славолюбство і вигоду. Тому не слід звужувати загальнолюдської ідеї-концепції поетки тільки до радянської дійсності, щоб цим підходом не підтримувати лінії офіційної радянської критики, яка в кожній відмінності додає невдоволення режимом.

Таким підтримуванням є теж твердження, що деякі зацьковані або фізично знищені радянсько-російським режимом українські письменники належали до підпільних організацій. Один літературознавець на еміграції написав таке про Хвильового тільки на основі спогаду сучасника про те, що, мовляв, Хвильовий напередодні своєї смерті хотів передати своєму приятелю якусь таємницю, але не сказав її... Приписуючи нашим письменникам підпільну діяльність чи приналежність до таємних політичних організацій або прагнення просувати ідеї інтегрального націоналізму в своїх мистецьких творах, ми позбавляємо себе найуспішнішої зброї проти російської політики на Україні: заперечуємо факт, що Москва — без жодної моральної та юридичної підстави — послідовно знищує український культурний прошарок тільки тому, щоб втримати українські народні маси на мотузці російської влади та щоб у Радянському Союзі не було ніякої іншої національної культури, за винятком російської.

Такої помилки не вільно робити сьогодні зокрема еміграційним українським критикам. Передруковувати українські радянські цінні твори — так. Ознайомлюватися з мистецькими досягненнями і невдачами в Україні — так, конечно. Однак критикувати їх треба з літературної бази, з естетичномистецьких засновків, а не політичних чи ідеологічних. Якщо даний твір не має мистецьких властивостей, а тільки політичні чи партійні, він не є предметом літературного розгляду; нехай розглядають його і критикують ідеологи і пропагандисти. Якщо він відзначається літературними властивостями — оцінювати його згідно з системами й методами літературної критики.

Суто літературний підхід до української літературної творчості в УРСР не лише захоронить нас від зміцнювання режимної нагінки на українських письменників, але й дозволить нам дати власний вклад у вирощування українського літературного саду, у розвиток української літературної критики і підвищення суто мистецьких ви-

мог до твору. Радянські українські критики у такій ситуації мусітимуть хоч-не-хоч поступитися творчій людині, бо вже сьогодні радянська критика змушена «розширювати обрії соцреалізму». Без такого розширення в сторону справжнього мистецького соцреалізму цілковито скрахає. Ідеологічно-політичний підхід до літературної творчості з нашого боку тільки зміцнив би режимних нацьковувачів та рубачів здорового й щирого мистецтва.

«Панорама» показує і рубачів, і садівників, а найбільшою мірою виводить нам перед очі мистців у мундирах — тих, що їх зодягнуто вже раніше, і тих, що їх буде зодягнуто в майбутньому. Нехай наша рука не зацепить ні одного гудзика того солдатського мундира. Бо для цього немає потреби. Немов бузковий куц, який унаочнює один деталь прекрасної природи України, «Панорама» пригадує читачеві твердий факт, що українська література пройшла швидкими темпами довгий шлях свого розвитку і знаходиться на рівні літератур інших високорозвинутих націй — у поезії, прозі, драмі, а навіть у критиці. Вже за нами часи, коли література була в нас усім і мусіла виконувати служебну роль науки, публіцистики і просвіти. Тоді це була конечність, і такі великі таланти, як Франко, розпорошували свій хист, бо мусіли бути водночас письменниками й народними університетами в одній особі. Сьогодні українська література спроможна говорити до іноземних читачів, як і до своїх власних, виключно естетичними засобами літературної мови, не беручись пропагувати суспільні чи політичні ідеї та програми. Коли читати раннього Тичину, Бажана, Рильського, Яновського, Куліша, Ільченка і теперішніх молодих українських письменників, тоді можна виправдано сказати про українську літературу й мову те, що сказав колись Тургенев про російську: у хвилини розпачу й одчаю на вид того, що діється на батьківщині, тільки ти зберігаєш мене при житті, велична українська мово!

Тую мову дала нам література всупереч політиці та ідеологіям, які протягом останніх десятиліть бур'янами заглушують літературне українське життя. Література помстилася так, що проникнула в нашу політику, яка зате позбавлена суто політичної та економічної проблематики. Тому пора відполітизувати українську літературу й критику, як і треба «відлітературнити» українську політику.

**ПЕТРО ВОГОЛОБ: ЖИТТЯ І ТВОРЧІСТЬ
РАБІНДРАНАТА ТАГОРА**

У 1757 році Бенгалію окупували англійці. Втрата політично-економічної сили, виростання молодого покоління під іншою владою, закони інтеграції і т. п. — все це примусило бенгальців шукати виходу з трагічного становища, щоб не згубити своєї національної самобутності. І вже з другої половини 19 століття в Бенгалії появляється низка осіб, яка виконує нелегку роль, роль самооборони і самоствердження. Серед них визначне місце займали Раммоган Тагор (дід поета), Дебендранат Тагор (1817-1905, батько поета), К. Сен (1838-1884), Даянанд Сарасваті (1824-1883), Рамакрішна (1833-1886), Нарандранат Датта (1862-1902), Ісварчандра Відясагар (1820-1891) — батько модерної бенгальської прози, Банкімчандра Чаттопадгяя (1838-1894) — перший великий поет новітньої бенгальської літератури. З цим інтелектуальним колом пов'язана творчість і Р. Тагора.

Рабіндранат Тагор (Рабіндранат означає — пан сонця) походив з визначного брагманського роду Такгур. Видатнішими особами з-поміж роду Такгур (англійці вимовляли Тагор) були:

П. Кумар Тагор — землевласник, редактор, письменник і основоположник Британсько-Індійського Товариства;

С. Могул Тагор — визначний музиколог, основоположник Бенгальської музичної школи, пізніше Бенгальської музичної академії;

Абаніндранат Тагор — визначний маляр;

М. Раманай Тагор — письменник і визначний політичний діяч;

принц Двараканат Тагор — філантроп;

Девендранат Тагор — визначний релігійний реформатор і провідник.

Рабіндранат Тагор народився 6 травня 1861 і був наймолодшим у своїй родині (яка мала 10 дітей). Помер Р. Тагор 30 червня 1941.

Літературний хист Рабіндраната Тагора виявився ще в школі. Крім обов'язкового навчання молодий Тагор брав ще й приватні лекції. В шкільному оточенні майбутній поет не почував себе щасливим — воно робило на нього пригноблююче враження, і тому він нерado відбував шкільні обов'язки. У 1873 році Рабіндранат разом з двома своїми братами відсвяткував, згідно брагманської традиції, свято упанаяна. Відтак він з батьками виїхав до міста Сантінікетан. Після недовгої тут затримки вони відправилися в Гімалайські гори і зу-

пинилися в Амрітсарі — святому місті сікгської віри. Тут він часто з батьком брав участь у молитвах місцевої святині, слухали гімни або співали разом з усіма. Крім того, батько приділяв чимало часу на виховання Равіндраната.

Вернувшись з Гімалайських гір, молодий Тагор мусів їхати до Калькутти, де шкільна атмосфера ще більше гнітила Равіндраната. Тому йому дали повну свободу, і він присвятився всеціло літературі та став одним з найвизначніших творців її. Багато часу він пересиджував у бібліотеці брата, де читав місячник «Бібідгартгасанграга», який з 1851 року видавав Р. Мітра (1824-1891). Не менше молодий Тагор цікавився місячником «Бангадарсан», редактором якого з 1873 року був визначний бенгальський новеліст Банкімчандра. У журналі, крім філософічних, наукових та історичних статей, містилися літературні огляди та дебати. Молодого Тагора захоплювала лірика Б. Чакрабарті (1835-1894).

Не маючи ще повних 13 літ, Равіндранат пережив велику втрату — смерть матері. Вона лишила болючу рану, яку він довго не міг загоїти.

У 1874 році появився новий журнал «Джнананкур», в якому пробував свої сили майбутній поет. Тут побачила світ його довга поема «Банапгул» («Лісова квітка»).

В наступному році брат поета Джйотіріндранат почав видавати місячний журнал «Бгараті», головним редактором якого був старший брат поета, а певний час і він сам. У цьому журналі появилася його стаття «Надія і розпач Бенгалії», в якій він порушив питання творення нової цивілізації на основі синтези Захід-Схід. Після цього появляється велика патетична поема «Кабікагіні» («Поетова повість»). І вже в 1877 році в цьому ж журналі появляється ціла збірка поем «Бганусімгер падабали» (окреме видання 1884). Хоч в них й імітовано вайшнабальських ліриків, але дух і форма самої імітації доведені Тагором до великої досконалости.

У 1878 році молодий поет з родиною свого брата Сатендраната опиняється в Англії (місто Брайттон), де відвідує якийсь час місцеву школу, а потім переїздить до Лондону. Тут студіює при колегії університету, а крім того, приватно бере лекції з латини, вивчає англійську літературу. З великим ентузіазмом популяризує в ряді статей Гете, Данте і Петрарку в згаданому журналі «Бгараті»; робить переклади творів В. Гюго, Шеллі, Теннісона та інших. Своє перебування за морями він описав в «Юроппрабасір патра».

Повернувшись до Індії, поет деякий час жив у брата Джйотіріндраната в місті Чандрагар, коло ріки Гангу. Тут молодий поет написав «Сандгя сангіт» («Вечірні пісні»), нашіпувані йому прекрасною природою; в них поет ніби відтворив гармонійну вібрацію світу. В цих піснях помітне прагнення звільнитися від попередніх форм віршування й техніки і знайти шлях до вільної метричної побудови вірша. І він її знайшов. Поет досягнув багато своєрідних різноманітностей

у композиції вірша. «Вечірніми піснями» Тагор здобув репутацію поета.

У 1881 році в журналі «Бгараті» з'являється більша новела Тагора «Бауттакуранір гат», яка вийшла окремою книжкою в 1884 році.

Тема новелі взята з життя часів панування завоювницької династії т. зв. могулів. За їх панування часто мінялися імператори, а в боротьбі за престол виступали брат на брата, батько на сина чи навпаки. До цієї самої теми поет пізніше повернувся в «Парітран» («Свобода», історична драма) і в драмі «Праясчіта».

Закінчення новелі висвітлено в індійському розумінні вічного життя. Європейський автор намагався б продовжувати боротьбу до тієї пори, поки покривджений не переможе, а король не буде покараний. Для індійця натомість важливішим є духове самоудосконалення індивіда, якого він досягне в святому місті в суворому релігійному житті.

«Прабгатсангіт» («Ранні пісні») є продовженням «Вечірніх пісень». Побудова вірша тут стійкіша, як рівно ж і відношення поета до світу чіткіше. Він, наприклад, вважає, що Дух знає своє значення в світі, що світ прекрасний в його пишноті, серце поета наповнене життєвим оптимізмом і таким залишається ціле його життя. Поет бачить магичну силу, що підняла заслону між ним і рештою світу, та ніби відчуває єдність з ним. (У цій збірці пісень знаходимо переклади з В. Гюго і Шеллі).

У 1883 році Тагор перебував у брата Сатендраната в Керварі. Чар місцевості спонукав поета написати драматичну поему «Пракритір пратісот» («Природний реванш»). Зображено тут аскета Санясі, який намагається підкорити природу, що має статися в наслідок переборення власних людських властивостей, і після цього досягнути правдивого знання безконечности. Але дівчина — звичайна дитина природи — показала йому правду, що тільки в світлі правди всі обмеження вбираються безконечністю. В кінці цього року поет одружився.

Наступного року Тагор повернувся до Калькутти, де вийшла збірка «Чгабі о ган» («Образи й пісні»). Зміст збірки у великій мірі криється в назві. Це калейдоскопічні фрагменти вражень, обсервації природи й людини серед неї; сцени з сільського життя; картини про ранні мрії щасливого життя і т. д.

Чимало уваги поет присвятив місячному журналу «Балак» (1884). Заснувала його сестра дружини Тагора. Журнал був спеціально для молоді. Після річного самостійного виходу його сполучено з «Бгараті». Дописував Тагор також до газети «Набаджібан» («Нове життя»), як і до журналу «Прачар» («Проповідник»). Тут друкувалися його поеми та критична оцінка байшнабаської ліричної поезії...

Протягом 1883-1887 років письменник опублікував чотири томи критичних статей, літературних студій і трактатів про соціальні питання. Автор, наприклад, вірив, що Індія потребує деяких соці-

яльних реформ, захист свободи мусить бути конструктивно-творчий, трактування населення повинне бути однакове для всіх...

У 1887 році появляється збірка ліричних творів «Карі о камал» («Гострі і плоскі»). В поемах відчуваємо глибоке відчуття і поетичний огонь. Фундаментальна ідея цих творів: жити повним життям.

У цьому самому році Тагор став секретарем «Адімбрагмасатай», щоб допомогти батькові, і був на цьому посту до 1911 року. Цей релігійний рух проповідував реформацію, збагачення культу, ідею про те, що правдива індивідуальна й національна свобода складається з підкорення особистих інтересів великому духу людства.

Поет любив драматургію і театр і пробував свої здібності в цьому мистецтві. Так у 1888 році появляється «Маяр кгеле» («Гра ілюзії»). Це скоріше мелодраматична пісня, ніж драма... Наліні таємно любить Нірада, який був одружений з Ніраджою. Остання довідалася про їх кохання і заподіяла собі смерть для щастя свого чоловіка. Одначе ця посвята не зробила Нірада щасливим, бо Наліні лишила його.

«Раджа о рані» («Король і королева», 1889) представляє трагедію руїни королівської родини. Письменник показує два характери з протилежними зацікавленнями. Король не уділяє ніякої уваги державним справам, бідним і покривдженим людям. Королева страждаєся направити ці справи сама. Тим часом приходять вістка, що наставники короля зробили повстання. Король боїться воювати проти них, тоді королева заявляє, що вона очолить військо в боротьбі проти повсталих. Ця постава королеви приводить короля до усвідомлення своїх обов'язків.

Новело «Раджа рші» («Святий король») автор переробив на драму в 1890 році і вона стала відомою під назвою «Бісарджан» («Жертва»). В п'ятиактовій драмі письменник пробує розв'язати кілька проблем: православна віра чи новітні погляди і поступ; святе чи людське право; духовна чи світська сила; обов'язок у святині чи закон, який велить обслушникові святині підняти смертельну зброю проти короля.

Наприкінці 90-их років минулого століття поет видав збірку поем «Манасі» («Бажання серця»). Динамічний дух, ентузіазм, розчарування недорозвиненістю, в якій недобачається краса й велич; розуміння посвяти поезії, місце поета в боротьбі нації проти обскурантизму, облудних патріотів і т. п. — ці ідеї знаходимо в згаданій збірці.

Драматичний хист поет виявив щойно в драмі «Чітрангада». Тема її взята з славнозвісної «Магабгарати» про прекрасну дочку принца Чітраванана. Мета драми: відповісти на питання про правдиву суть любови до жінки.

У кінці 1891 року починає виходити журнал «Садгана». Метою видавців було інформувати своїх читачів про питання і значення культури та її політичну роллю. Протягом чотирьох років існування журналу Тагор заповнював більшу половину його сторінок. У своїх

дописах він обстоював погляд, що освіта мусить іти з духом країни, навчання має відбуватися бенгальською мовою, спростовував погляд англійців щодо трактування його народу меншевартісним. В оповіданнях наголошував наконечність соціального покращення для свого народу та інші актуальні питання. Ці оповідання пізніше видано окремими збірками: «Чгота галпа» («Короткі оповідання»), «Бічтра галпа» («Різні оповідання»), «Галпа чаріті» («Чотири оповідання»), «Галпа дасак» («Десять оповідань»), «Галпа гучча» («Зібрані оповідання»). У 1915 році появилася ще одна їх збірка «Галпа саптак» («Сім оповідань»).

«Сонар тарі» («Золота барка») — збірка поем, які поет написав протягом 1892-1893 рр. Помічаємо тут нову концепцію автора: популяризацію індійської філософії. Упанішади розрізняють три різні чинники, що діють у житті людини: чуттєва, зорова і божественна суть її; еманация божественної єдності; пов'язання між її минулим, теперішнім і майбутнім життям. Тагор називає цю божественну суть «Джібандебата» або «Пранердебата» («Божество життя»). Божество є не тільки невід'ємною частиною людського життя, але й суддею його. До цього божества й звертається поет і приходиться до висновку, що Бог створив людину з цієї суті. Такий погляд поета викликав публічну дискусію між ним і Д. Реем, відомим бенгальським драматургом. Рей закидав Тагорові, що той, мовляв, вважає себе інкарнацією божества. Тагор відповів, що це ідея його релігійної спільноти і в цьому він бачить людську місію. Людина, твердить поет, завжди є Божим приятелем.

«Чітра» (1896) — збірка поем, яка нагадує собою «Золоту барку». Поет живе красою своєї країни, лісів, містикою божественного життя і т. д.

«Калпана» («Сни») — збірка поем великої поетичної вартости. Багата вона винахідливістю й силою надхнення. І не дивно, що деякі з них були широко відомі та співалися («Бгараталакшлі») патріотами Бенгалії.

«Катта о кагіні» («Перекази й оповідання», 1900) написані так званою гаттайською строфою, яка складається з шістьох рядків. Чотири з них мають по 8 складів, а 3 і 6 по 10 складів. Основна тема збірки: людські права, самопосягата, героїчні й лицарські вчинки, духовість. Так у «Краца милостиня» поет парафразує буддистський твір «Аваданасатака», де підкреслено важливість правдивої людяности й щирости. Не менш релігійною за своїм змістом є «Наібедя» («Пожертування»). Поет вірить у милість Бога, знаходить в ньому приятеля, чує його відгомін в серці, думає про нього день і ніч.

1902 рік приносить Тагорові чергове нещастя — смерть дружини. Він лишився з дітьми, що потребували матеріної опіки й догляду. Під впливом цього горя, поет написав низку ліричних творів.

Чимало праці приділяв Тагор мові, її структурі, мелодійності та вимові. Протягом 1892-1907 років він написав кілька статтів про мо-

ву, які пізніше були зібрані й опубліковані під назвою «Сабдататтва» («Теорія слова»). Ця праця мала великий вплив на розвиток бенгальської літератури. (Друге її видання появилось в 1936 році під назвою «Бангласабдататтва»).

Тагор був патріотом і ставав на оборону свого народу завжди, а зокрема в хвилини тяжких утисків. У кінці свого урядування віцекороль Курсон (1899-1905) відділив східню частину Бенгалії від решти країни. Це викликало великі протести, бойкот англійських виробів тощо. Рух спротиву набрав великого розмаху і потребував провідника. Ним згодився стати Тагор. Він завжди обстоював те, що вважав справедливим і корисним для нації. Писав національні пісні, організував спротив, у публічних виступах закликав студентів організувати все населення до активної дії та навчав, як це робити. В статті про конструктивний націоналізм «Свадесісамодж» (1906) Тагор писав про необхідність реорганізації індійських сіл так, щоб вони в остаточній меті здобули свободу Індії.

Драма «Раджа» («Великий король», 1910) переповнена таємницями, які надають їй чарівности, але ні плян, ні характери не є виразними. Проте підкреслено бажання дієвих осіб до самовдосконалення. Учасники свята, що відбувається в королівстві Раджі, який ховається від підданих, обговорюють питання таємничости короля. Тим часом появляється старий чоловік і заявляє, що він знає шлях до короля та що король незабаром прибуде. Всі раді цій вістці. Появляється «король» Субарна. З великою радістю зустрічає його королева Сударшана. Її радість скоро перетворилася на страждання, бо вона стала жертвою обману. Сураньяма, покоївка королеви, радить, що правдива дорога до дійсного короля — це глибока любов, яку тільки він годен відчутти і відповісти на неї тим же. Після труднощів і переживань королеві вдається знайти дорогу до короля, а це в свою чергу дає можливість відчинити двері до таємної палати, що перед цим було для неї тільки мрією.

Твір «Гора», що появилвся в 1910 році в двох томах, присвячений філософічним та соціальним питанням. Автор твору хоче погодити традиціоналістів і поступовців. Письменник вважає, що не можна відкинути всю традицію десятиків століть, і обстоює необхідність перегляду традиціоналізму та дає свої вказівки щодо майбутнього розвитку ортодоксалізму. Герой твору Гора є прибічником традиціоналізму і після довгих дискусій виявляє своє толерантне ставлення до існуючих релігій та існуючого укладу життя, як і велику любов до батьківщини. Автор ідеалізує як традиціоналістів, так і прихильників поступу. Подібні проблеми Тагор порушує в прозовому творі «Ачалаятан» («Непорушна твердиня»).

З появою релігійних поем «Гітанджалі» поет здобув славу і визнання цілого культурного світу, zenіту своєї творчости. Найвним тут є те, що автор звертається до суті внутрішнього світу, щоб знайти нову оцінку взаємовідносин між людиною і Богом. Поет наголошує

віру в Творця, вертається до багатой спадщини байшнабської поезії, але оминає її пов'язаність з Кришною і йому відданим Радрою і цим самим наближає свою віру до універсальности. Покірність, посвята, любов, віра в Творця — це ті найосновніші мотиви, що характеризують «Гітанджалю» («Пригорща пісень»). В ліриці знаходимо патріотичні пісні, в яких поет закликає до згоди індійців та англійців, бо, мовляв, Індія є для них обох матір'ю; він закликає до праці для батьківщини та говорить, що життя і творчість легкі, коли вони з Богом, і тут поет майже дослівно згідний з українським філософом Г. Сковородою. Отже коли діло з Богом, як це навчали Сковорода і Тагор, тоді немає страху, немає творчих труднощів, бо сам Бог укладає поетові пісні...

У 1911 році уся Бенгалія велично відзначала п'ятдесятиріччя свого визначного сина. Всі визнавали його заслуги в галузі культури, а зокрема літератури, хоч, зрозуміло, не всі погоджувалися з його поглядами. Бенгальська академія літератури, одним з основоположників якої був поет, вітала його за досягнення в цій ділянці.

У 1912 році виходить у світ триактова драма «Дакггар», спогади про молоді роки — «Джібансрїті» та збірка листів (1885-95) — «Чгіннапатра». Згадана драма належить до найбільш відомих. Хворий хлопчик Амаль має бажання піти на гору, бавитися з ровесниками, збирати квіти і т. д., але не може цього робити, бо так наказав лікар з огляду на недугу Амаля. Автор представляє Амаля як людину, що прагне волі, розвитку і активної участі в житті, але оточення не розуміє Амаля. Виняток становлять Судга — продавщиця квітів, дід і діти, що просили його до свого товариства. Амаль вірить, що прийде час і, як казав дід, королівський посланець принесе вістку про те, щоб все відчинити, і це дасть можливість виростати Амалям у світі свободи...

Зимом з 1912 на 1913 рік Тагор вирушив у далеку дорогу, відвідав США, потім Англію (1913). У цих країнах він мав виклади, які були видані окремою книжкою п. н. «Садгана», що складається з 8 частин. В перших трьох говориться про індивідуальне ставлення до світу, свідомість душі поета, проблему зла й егоїзму. У дальших — реалізація життя, краси і безконечности, індійське розуміння єдності людина-природа. Тому людина не може бути відмежована від решти світу так само, як і Бог-творець, Всесущий. Якщо людина з Богом, то для неї все легке, коли вона безнастанно намагається наблизитися до нього; людина повинна прагнути до самовдосконалення. Поет заперечує думку, що людина гріховна і мусить бути врятована Богом, він підкреслює, що в естві людини є божественність, і цим вона славна... Восени 1913 Тагор повернувся до Індії, а в листопаді цього ж року дістав Нобелівську літературну нагороду.

Протягом 1914-1916 рр. Тагор, крім інших творів, написав низку поем. Вони появились окремою збіркою «Балака» («Лебідь»).

У травні 1916 Тагор поїхав до Японії. Виклади, які він мав в цій країні, в дещо зміненій формі видані в Англії під назвою «Націона-

лізм». Враження про Японію поет описав в «Джаланджатрі» («Мандрівник в Японії»). Для автора «Націоналізму» існує три окремі націоналізми: японський, індійський і західний. Західня ментальність агресивна, а антична індійська покірنا Богові. В Індії індивідуум пов'язує себе з родиною, своєю вірою та з географічною приналежністю, що не є ідентична з державною. Тому в індійця ставлення до нації як цілості не досить виразне. У Західній Європі, наприклад, у Франції, концепція націоналізму пов'язана з статутом громадянства. Але це, на думку Тагора, неправильне визначення націоналізму. Націоналізм — це організація держави як реальної речі, яка утримується при житті жорстокими і беззаконними методами. В такій бездушній організації поет бачить саме зло; при такому «націоналізмі» породжується імперіалізм, який не терпить будь-якої свободи. Такий націоналізм і тієї нації, яка панує в Індії. Панівна нація нагадує туман, що оповив сонце... Шлях до свободи треба шукати в своєму серці. Його треба виховати вільним, щоб здобути незалежність Індії. Для цього ще потрібна політична єдність. У світі досить місця для всіх націй. Кожна з них повинна охороняти свою незалежність... Людина може переродитися в умовах свободи, тоді вона звільниться від самолюбства... Її ментальність мусить бути змінена, її треба виховувати у вірі в братерство людства, а не в дусі егоїстичної вищости її нації. Суспільство треба будувати на основі шляхетних прагнень та в дусі щирої відданости один одному...

З Японії Тагор поїхав до США. Лекції, які він виголосив у цій країні, вийшли окремим виданням у 1917 році п. н. «Персоналіті». У цьому ж році видано його збірку афоризмів і поетичних фрагментів «Стрей Бірдс» («Блудні птиці»).

У доповіді про мистецтво, поет відповідає на питання: чому воно існує і чи воно виникло з соціальної потреби, а чи, може, з естетичного прагнення людини. Людина, каже автор, відчуває потребу висловити свої приємні і неприємні почуття. У мистецтві вона виявляє себе так, щоб своїм артизмом висловити свою божественну суть у всьому: у вчинках щоденного життя, у ставленні до оточення... Життя людини складається з двох частин: тваринної, коли вона задовольняється тільки своїми бажаннями, і перенародженої, коли людина ставить собі питання, що їй вільно, а що ні; з цього моменту починається її моральне життя. Гріх спричиняє моральне лихо. Біль засмучує людину, а гріх приховує й затемнює її божественну суть. Наше фізичне життя обмежене, тоді як моральне дає нам свободу самовиявлення. Кожен з нас повинен прагнути наблизитися до вищого, божественного буття. Бог створив фізичний світ без нашої участі, але в творенні духового світу ми є співтворцями з Богом. Тут Бог ніби чекає нашої волі, яка б ішла в гармонії з його волею і творчістю. Тіло не треба вважати в'язницею, з якого душа мусить визволитися. Людина — це поєднання духа й матерії, що встановлює сприятливу обставину для її самовдосконалення шляхом творчости...

1920 року поет знову відвідав Європу. Був в Англії, Франції, Голландії, Швейцарії, Німеччині, Данії, Швеції, Австрії, Чехо-Словаччині та США. Скрізь його вітали з ентузіазмом і з цікавістю слухали його доповіді. Літом наступного року Тагор повернувся до Індії. У грудні цього ж року відкрито «Вісвабгараті» (Інтернаціональний університет), у якому Тагор активно працював. Метою цієї інституції було вивчати різниці в окремих цивілізаціях Сходу, наблизити порозуміння між Заходом і Сходом шляхом виміну їх ідей, творити умови світового миру.

У драмі «Муктабгара» («Вільний струм»), що появилася в 1922 році, поет намагається розв'язати проблему запровадження механізації в народному господарстві... Красу і силу природи прославляє в драмі «Басантотсаб» («Весняне свято»), в мелодрамі «Сешбаршан» («Останні дощі», 1925), «Натараджі» («Король танцю», 1927) і «Набір Сундар»... Справу модерного життя поет порушує в драмі «Сод-бод» («Розрахунок»), в якій показано молоде покоління. Одна частина безкритично захоплюється всім європейським, а інша осуджує цей потяг.

У 1924 році Тагор відвідав Маляї, Китай і Японію. Через два роки бачимо його в Європі, а в 1929 році, після деякого перебування дома, уже в Китаї, Японії, Індо-Китаї, Канаді, де він брав участь на сесії Національної ради освіти.

Тагор був зразковим мистцем-малярем. Це засвідчує хоч би «Бічтріта» («Малюнок-книга», 1933), в якій поет малюнками висловлює те, що й словами. У нових поезіях, що є в цій збірці поруч із старими, переважає мудрість і досвід пережитих років, замість молодечого ентузіазму.

Лавреат Нобелівської нагороди — Рабіндранат Тагор вважається одним з найвизначніших індійських поетів після Калідаси. Ідеї Р. Тагора, його висвітлення вічно актуальних проблем, безмежна віра в божественність, яка управляє світом, віра в краще майбутнє і творення передумов для нього, в наближення людей і націй, Сходу і Заходу; палка віра в день, що принесе з собою правдивий і щирий взаємобмін цих двох світів в галузі літератури, релігії, мистецтва і т. п. — все це ставить Рабіндраната Тагора в ряди найкращих синів його батьківщини та всього культурного світу.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

МИРОСЛАВ ПРОКОП: СПОСТЕРЕЖЕННЯ З НЬЮ-ЙОРКУ

ЧИ США НАВ'ЯЗУТЬ ДИПЛОМАТИЧНІ ВЗАЄМИНИ З УРСР?

Конгресмен з Нью-Йорку, Леонард Фарбстайн, 15 травня 1963 вдруге запропонував у палаті репрезентантів США проєкт резолюції в справі нав'язання дипломатичних взаємин між Вашингтоном і Києвом. Текст цієї резолюції наступний:

«Тому що, згідно із словами енцикліки папи Йоана XXIII „Мир на землі”, соціальний поступ, лад, безпека і мир в кожній державі є тісно пов'язані з соціальним поступом, ладом, безпекою і миром в усіх державах; і

тому що в інтересі миру в світі конечно треба посилювати наше зрозуміння та взаємини з народами і націями, що прагнуть до незалежності, включно з 45-мільйоновою українською нацією і 10-мільйоновою білоруською нацією; і

тому що уряд Сполучених Штатів Америки, визнаючи делегації, що репрезентують в Об'єднаних Націях Українську Радянську Соціалістичну Республіку і Білоруську Радянську Соціалістичну Республіку, цим самим де факто визнає ці держави як прийняті держави Об'єднаних Націй; і

тому що, визнаючи суверенність цих двох неросійських націй, уряд Радянського Союзу сильно настоював на тому, щоб включити ці нації в члени-основники Об'єднаних Націй; і

тому що суверенність народів цих двох національних республік знайшла свій вияв у конституції Союзу Радянських Соціалістичних Республік, в якій пишеться: „Право вільно виступити з Союзу Радянських Соціалістичних Республік гарантується кожній союзній республіці; і

тому що згадана конституція Союзу Радянських Соціалістичних Республік стверджує, що кожна союзна республіка має право вступати в безпосередні взаємини з іншими державами і заключати договори та обмінюватися представниками; і

тому що згадана конституція правно відзеркалює дальші суверенні права цих двох неросійських націй, передбачаючи, що кожна республіка має право визначати „спосіб організування військових формацій республіки”; і

тому що окремі державні прапори, гімни та герби Української і Білоруської РСР мають символізувати суверенність і незалежність цих двох держав; і

тому що московський уряд Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки постійно впевняє, що згадані дві неросійські республіки можуть незалежно та суверенно розвивати свою національну державність і закордонні взаємини; і

тому що Сполучені Штати посередньо визнають суверенність Української і Білоруської держав, що є згідне з принципами, викладеними в Деклярації незалежності Сполучених Штатів, і тому що ми є готові дати цим державам та іншим народам Радянського Союзу всяку допомогу для зміцнення вузлів приязні і доброї волі; і

тому що з кожного погляду треба вважати непослідовним те, що цей уряд визнає Українську Радянську Соціалістичну Республіку і Білоруську Радянську Соціалістичну Республіку в Об'єднаних Націях, але не усвідомлює того, яке велике значення для скріплення миру може мати встановлення прямих дипломатичних взаємин із столицями цих держав у Києві і Менську,

сенат і палата репрезентантів Сполучених Штатів Америки, зібрані в конгресі, заявляють, що, на думку конгресу, уряд Сполучених Штатів Америки, здійснюючи політику миру і порозуміння, повинен поробити заходи, щоб встановити прямі дипломатичні взаємини з урядами Української РСР та Білоруської РСР і утворити представництва в столицях цих держав — у Києві і Менську, згідно з передбаченими в таких справах дипломатичними вимогами».

Питання заходів для нав'язання дипломатичних взаємин між США і УРСР має вже свою понад десятирічну історію; якщо ж мова про перші повоєнні спроби Заходу мати своїх дипломатичних представників у Києві, ця справа триває вже понад 16 років. Історія цих заходів незвичайно повчальна. Вона багатомовна насамперед з огляду на політику Москви супроти України. Ця історія повчальна також з огляду на оцінку політики Заходу щодо України, точніше — з огляду на його розуміння української справи взагалі. Врешті, це питання також кидає дещо світла на політичне мислення самої української еміграції.

Однак повернімся до основних фактів.

З 1918 до 1923 Українська РСР користувалася правом мати власні дипломатичні представництва за кордоном і в той час, довше або коротше, мала своїх представників у Російській СФРР, в Угорщині за час короткого правління Белі Куна, в ЧСР, в Німеччині, в Польщі, Австрії і Латвії. Крім того, УРСР в той час нав'язала дипломатичні взаємини з Литвою, Естонією і Туреччиною. Утворення СРСР і передача права на дипломатичне представництво за кордоном союзному міністерству в Москві поклали кінець окремим дипломатичним станіцям УРСР. В той же час, точніше в червні 1923, УРСР та інші неросійські республіки втратили також право мати окремі торговельні зв'язки з закордоном. Слідував період довшої повної, також формальної, ізоляції УРСР від зовнішнього світу.

Становище змінилося при кінці другої світової війни. Законом від

1 лютого 1944 верховна рада СРСР ухвалила зміну конституції і повернула право союзних республік на окремі міністерства закордонних і військових справ. Україна і Білорусія стали членами-основниками Об'єднаних Націй. Як свідчить у своїх споминах видатний югославський комуніст Мілован Джілас, в колах тодішньої київської бюрократії (Хрущов, Мануїльський) плекали надії на те, що УРСР матиме власні дипломатичні представництва за кордоном. На ділі вийшло інакше. Коли в 1947 році Англія запропонувала Москві встановити посольство Об'єднаного Королівства в Києві, в Кремлі таку пропозицію зігнорували. Хоч від 1944 року минає майже 20 років, справа дипломатичних взаємин УРСР не посунулася ні на крок вперед. В Москві, мабуть, побоюються, що такі взаємини могли б, чого доброго, посягти в головах київської верхівки ілюзії про суверенність, а світ почав би уважати Україну за окрему, хоч залежну від Росії, комуністичну державу.

Така політика Москви в цьому питанні не зустрічає жадного серйозного спротиву в керівних колах Києва. Правда, час від часу цей або інший діяч УРСР, опинившись за кордоном, «прозрадить» зацікавленому чужинцеві, що мовляв, УРСР таки матиме власні дипломатичні представництва, але на ділі виходить інакше. Зрештою, в березні ц. р. міністер закордонних справ УРСР, Л. Паламарчук, надрукував статтю в журналі «Комуніст України», в якій переконує, що Україні власні дипломатичні представництва взагалі не потрібні, бо її, мовляв, добре репрезентує союзне міністерство в Москві. Для чого тоді записано в конституції УРСР постанову про право УРСР вступати у прямі взаємини з іншими державами?

Але окремих дипломатичних взаємин УРСР не хочуть не тільки в Москві. Їх не хочуть деякі кола Вашингтону. Їх бояться також деякі українці на еміграції. Про це повчає історія заходів у цій справі за останні десять років.

Якщо мова про українську сторону, то рушійною силою в цьому питанні був за той час голова Українського конгресового комітету Америки (УККА) проф. Л. Добрянський. Завдяки його заходам уже в 1953 році тодішній конгресмен Лоренс Сміт зголосив окрему резолюцію в палаті репрезентантів США, в якій м. ін. говорилося:

«Конгрес уважає, що, підтримуючи політику визволення, уряд Сполучених Штатів Америки повинен встановити прямі дипломатичні взаємини з урядами Української Радянської Соціалістичної Республіки та Білоруської Радянської Соціалістичної Республіки і утворити представництва в Києві та Менську згідно з дипломатичними звичаями в таких справах».

Резолюцію Сміта передали спеціальному підкомітетові палати репрезентантів під проводом Франсеза Болтона, і цей підкомітет прийняв її одноголосно. Справа мала піти на голосування конгресу. Однак тому що йшлося про питання, пов'язане з закордонною політикою США, в цій справі мусів висловитися також державний департамент.

Його опінія була негативна. Її автори переконували, що, мовляв, погоджуючись на участь УРСР і БРСР в Об'єднаних Націях, уряд США тим самим не визнає ще цих двох держав. Крім того, державний департамент висловив побоювання, що нав'язання дипломатичних взаємин з Україною і Білорусією підтримало б фікцію згодної самостійности цих двох держав. Щобільше, в 1954 році почалася в конгресі США акція за те, щоб уряд США запропонував зміну статуту ООН і щоб на підставі цих змін вимагав усунення України і Білорусії з Об'єднаних Націй. В таких умовах питання про дипломатичні взаємини США з УРСР та БРСР відпало взагалі.

Воно знову появилося перед конгресом США кілька років пізніше. 29 квітня 1959 згадуваний вже конгресмен Фарбстайн запропонував резолюцію, в якій знову поставив вимогу нав'язати дипломатичні взаємини між США і УРСР. Цим разом до цієї резолюції поставилися також критично деякі кола державного департаменту. Крім цього, зближалися президентські вибори і справа пропозиції Фарбстайна не посунулася ні в чому наперед. Лише чотири роки пізніше — 15 травня 1963 він вніс другу резолюцію в цій справі, що її процитовано на початку цієї статті.

Окрему проблему в питанні дипломатичних взаємин між Києвом і Вашингтоном творить ставлення української еміграції. Воно не є однорідне. Правда, на початку 1950-их років, отже ще при нагоді резолюції Сміта, практично всі українці поставилися до неї прихильно. Однак скоро після цього заходи в справі дипломатичних взаємин з УРСР почав поборювати провід Закордонних частин ОУН, висунувши погляд, що підтримка української еміграції для такої акції була б рівнозначна з апробатою комуністичної системи і поневолення України Москвою. Подібні побоювання можна було почути також з інших кіл. Інтересно однак відмітити, що коли, як згадано вже, деякі американські сенатори почали в 1954 році вимагати усунення делегації УРСР з Об'єднаних Націй, всі українські еміграційні групи проти цього протестували.

Лінії поділу і розбіжності думок утворилися кілька років пізніше, під час першої резолюції Фарбстайна. Розбіжності стали видні зокрема на з'їздах Українського конгресового комітету Америки в 1959 і 1962 роках. Правда, незалежно від цього, весною 1963, проф. Л. Добрянський знову почав давні заходи в колах конгресу США, і завдяки цьому появилася згадана друга резолюція Фарбстайна.

Які перспективи цієї нової спроби? Вони не великі, принаймні тепер.

Насамперед йдеться про виразну лінію політики керівників радянської імперії, які аж ніяк не хочуть допустити до того, щоб у світі закріпилося переконання про окремішність України від Росії. А втім присутність навіть комуністичних представництв УРСР в окремих столицях мала б таку свою вимову.

Правда, існує ще комуністичний український Київ. Але він, на

жаль, не Варшава, не Будапешт чи навіть, як останньо виявилось, не Букарешт. Київські бюрократи досі не тільки пальцем об палець не вдарили, щоб УРСР мала свої дипломатичні станиці за кордоном, вони навіть не подбали про те, щоб випустити у світ власний журнал чужими мовами, дати інтерв'ю якомусь чужинецькому кореспондентові тощо. Так і видно, що вони як представники ніби «суверенної держави» не мають що світові сказати.

В час, коли ясними є мотиви Москви, менше можна зрозуміти ті кола Заходу, зокрема США, які протиставляються встановленню дипломатичних взаємин з Києвом. Аргумент, що це, мовляв, скріпило б у світі переконання, що УРСР чи БРСР — це справді незалежні держави, не витримує критики. Посли держав, сателітів СРСР, сидять сьогодні майже в усіх столицях світу, але, хоч ці держави без порівняння мають більше свободи рухів, ніж УРСР, ніхто не вважає їх репрезентантами волі польського, румунського чи угорського народів.

Розумування американських опонентів не було переконливе в час напружених взаємин між США і СРСР, воно незрозуміле і тепер. Відомо, що сьогодні керівники американської, англійської чи французької закордонної політики розраховують на поступову еволюцію комунізму чи принаймні на притуплення агресивності Москви. Це мало б, за їхніми розрахунками, статися, з одного боку, в наслідок втрати революційного еляну і бюрократизації провідної комуністичної верстви, з другого — в наслідок тиску народних мас, що хочуть соціальної, політичної та національної свободи і покращення побутових умов. Немає сумніву, що нав'язання дипломатичних взаємин піднесло б вагу союзних республік, точніше України і Білорусії, в результаті чого Москва мусіла б з ними більше рахуватися, а це в свою чергу послабило б її агресивність. Звичайно, визнання сторонніми державами УРСР і БРСР діяло б на нерви великодержавним шовіністам, які за всіх умов хочуть зберегти централізовану, до того ще національно однорідну, значить — російську імперію. А те, що нервує таких шовіністів, на Заході дуже респектують і обминають...

Правда, деколи західні діячі цього правила не дотримуються. Хоч в СРСР уже говорять і пишуть тільки про один радянський народ, а не про народи, а на Заході це радо повторюють, державний секретар США, Дін Раск (що останньо побував у Москві, щоб підписати договір про частинну заборону атомових вибухів), заявив під час зустрічі на летовищі, що він приносить привіт президента Кеннеді та американського народу, «урядові і народам Радянського Союзу». Значить, є поступ. «Правда» від 4 серпня цю заяву Раска коректно передрукувала. Для тих, кого такі слова могли б хвилювати, вона надрукувала і заяву міністра закордонних справ Англії Юма. Він м. ін. говорив: «Я хочу сказати, що мої колеги і я щасливі відвідати Росію. Ми привезли привіт англійського народу і ми щиро прагнемо та змагаємо до того, щоб жити в мирі з вашим народом... Такий документ (про заборону

атомових експлозій — М. П.) . . . принесе користь як англійському, так і російському народам».

Але найменше є зрозуміле ставлення до дипломатичних взаємин між УРСР і США деяких кіл української еміграції. Їхні побоювання, що окремі дипломатичні станиці УРСР поширили б прорадянські настрої серед еміграції, — не виправдані. Вільним українцям надто добре відомо, що собою являє «суверенність УРСР», щоб вони могли мати ілюзії, що власні представництва УРСР за кордоном перетворять її в самостійну державу. Польща, Угорщина, Румунія та інші мають свої представництва, але їхні еміграції не перестали боротися за державну самостійність. А втім значення окремих дипломатичних представництв для них менше, ніж для нас. Бо їх і так у світі уважають окремими націями, а нас плутають з росіянами. Також поза залізною завісою їх, принаймні покищо, не намагаються «злити» з росіянами.

ЩЕ РАЗ «ТИЖДЕНЬ ПОНЕВОЛЕНИХ НАЦІЙ»

Президент США, Джон Ф. Кеннеді, виконуючи постанову конгресу, знову проголосив 7 липня третій тиждень місяця липня як «Тиждень поневолених націй» і з цього приводу звернувся до американського народу з такою проклямацією:

«Тому що конгрес уповажнив і просив президента Сполучених Штатів Америки видати проклямацію, призначаючи третій тиждень липня в 1959 році як Тиждень поневолених націй, і кожного року видавати подібні проклямації аж до часу, коли всі поневолені нації світу здобудуть волю і незалежність; і

тому що справа прав і гідності людини залишається універсальним прагненням; і

тому що справедливість вимагає елементарного права на вибір; і

тому що ця нація визнає зобов'язуючий принцип національного самовизначення і людської волі;

я, Джон Ф. Кеннеді, президент Сполучених Штатів Америки, оцим визначаю тиждень, який починається 14 липня 1963, як Тиждень поневолених націй.

Я закликаю народ Сполучених Штатів Америки відзначити цей тиждень відповідними святкуваннями і взиваю його знову виявити свою відданість справедливим прагненням усіх народів до національної незалежності і людських вольностей.

На доказ цього я оцим кладу свій підпис та велю прикласти печатку Сполучених Штатів Америки. Дано в місті Вашингтоні цього 7 дня липня, року Божого 1963 і року незалежності Сполучених Штатів Америки 188. Підписано: Джон Ф. Кеннеді. Підтверджено: Дін Раск, державний секретар».

Як видно з наведеного, хоч Тиждень поневолених націй присвячений народам, поневоленим у радянській імперії, в тексті цього не

зазначено. Тим не менше цю проклямацію саме так зрозуміли в Кремлі. Вже 14 липня «Известия» надрукували передову, в якій перерахували народи Латинської Америки, Порто Ріко, Гваму, Західного Самоа та інші як «поневолені американським імперіалізмом». Крім цього, газета заповіла, що вестиме «постійний реєстр таких поневолених народів». Значить, якщо президент США не хотів драгувати ведмедя і тому не назвав по імені ні поневолених, ні поневолювача, ведмідь сам догадався, про кого мова. Тим не менше таке промовчування має свою вимову на тлі всієї дотеперішньої історії святкування Тижня поневолених націй.

Пригадаймо деякі факти.

В липні 1959 року, конгрес США ухвалив резолюцію-закон, де м. ін. читаємо:

«Тому що поневолення поважної частини світу комуністичним імперіалізмом є глумом над концепцією мирного співіснування між народами і творить перешкоду для розбудови природних зв'язків між Сполученими Штатами і іншими народами; і

тому що, почавши з 1918 року, імперіалістична та агресивна політика російського комунізму принесла в результаті утворення широкої імперії, що є величезною загрозою для безпеки Сполучених Штатів та всіх вільних народів світу; і

тому що імперіалістична політика комуністичної Росії привела засобами прямої агресії до поневолення незалежних держав Польщі, Угорщини, Литви, України, Чехо-Словаччини, Латвії, Естонії, Білорусії, Румунії...

Сенат і палата репрезентантів Сполучених Штатів, зібрані в конгресі, уповноважують та просять президента Сполучених Штатів видати проклямацію і в ній проголосити третій тиждень місяця липня 1959 року як „Тиждень поневолених націй” і закликати народ Сполучених Штатів урочисто відзначити цей тиждень. Далі конгрес уповноважує і просить президента проголошувати такі проклямації кожного року доти, поки всі поневолені народи не здобудуть волю».

Згідно з таким законом конгресу тодішній президент США Двайт Д. Айзенгауер проголосив проклямацію, в якій м. ін. читаємо:

«Тому, що численні народи світу знаходяться в неволі імперіалістичного та агресивного ряданського комунізму; і

тому що поневолені Радянським Союзом нації позбавлені державної самостійності і індивідуальних свобод...

я, Двайт Д. Айзенгауер, президент Сполучених Штатів Америки, закликаю народ Сполучених Штатів Америки урочисто відзначити цей тиждень та вивчати важке становище поневолених Радянським Союзом народів і зобов'язатися підтримувати справедливі прагнення цих поневолених народів...»

Для читача двох останніх документів ясно, що в проклямації президента Айзенгауера пропущено пасус закону конгресу, де поіменно перераховані поневолені народи. Тим не менше не тільки на закон,

але і на проклямацію президента сильно накинута радянська преса. Зокрема конгресові чимало перепало від Хрущова в його розмові з тодішнім віцепрезидентом США Ніксоном, який якраз тоді був у Москві на відкритті американської виставки.

Хрущов повторив свої обвинувачення під час своїх відвідин у США, в надрукованій у 1959 році статті в журналі «Форін Аффферс», підкресливши, що американці хочуть втручатися у внутрішні справи Радянського Союзу, і порівняв Україну, Білорусію та інші союзні республіки СРСР з американськими штатами Техас, Арізона і Каліфорнія. У зв'язку з цим порівнянням американський сенатор Дірксен підняв це питання в час прийняття Хрущова в сенатській комісії закордонних справ. Він питає Хрущова: «У вашій статті у „Форін Аффферс” ви помилково порівнюєте Техас, Арізону і Каліфорнію з деякими неросійськими націями СРСР. Чи ви погодилися б на те, щоб під наглядом Об'єднаних Націй провести вільне голосування, в якому народи Литви, України і Кавказьких держав виявили б, чи вони хочуть лишитися в СРСР, чи стати самостійними, а також мешканці Арізони, Техасу і Каліфорнії заявили б чи вони хочуть далі лишитися у складі США, чи стати цілком незалежними?» Хрущов відмовився відповідати на це питання.

В пізніші роки у США далі проголошувано Тиждень поневолених націй. Але коли в 1959 році, як це було видно вище, між законом конгресу і проклямацією президента США була велика різниця, то ще більші різниці виступають пізніше. В проклямаціях за роки 1961, 1962 і 1963 вже немає згадки не тільки про те, хто є поневолювачем, але також не називаються народи, що опинилися в неволі.

Хоч для людини, не поінформованої у внутрішній механіці і традиції американської політики, такі розбіжності, чи хоч би ножиці, між становищем законодавчої і виконавчої влади можуть видаватися дивовижними, у США вважають їх явищем нормальним. Суть справи в тому, що найвищим керівником закордонної політики США є президент, до диспозиції якого стоїть державний департамент. Тому тільки виступи цих двох чинників можна уважати за офіційні вияви американської закордонної політики. Такого характеру не мають постанови конгресу, хоч такі справи, як, наприклад, питання війни чи миру, закінчування міжнародних договорів, призначування послів до чужих держав, вимагають ратифікації чи апробати конгресу. В інших питаннях (отже і в таких справах як Тиждень поневолених народів) становище конгресу і ще більше становище окремих конгресменів чи сенаторів мають тільки морально-політичне значення. Щобільше, таке значення надається деколи також офіційним виступам державних мужів на таких міжнародних форумах, як наприклад, Об'єднані Нації.

Дуже ясно і, треба сказати, чесно це питання з'ясували в доповідях та дискусії представники державного департаменту США на конференції у Вашингтоні, яка відбулася 15 і 16 жовтня 1962 року

і на якій були присутні представники щоденної американської преси. Український щоденник у Філадельфії «Америка», редактор якого був присутній на цій конференції, в числі від 17 жовтня 1962 року, так з'ясував ці справи, зокрема щодо України:

«Якщо мова про українську проблему, то така проблема в доповідях не існувала. Україну потрактовано як внутрішню проблему СРСР та сказано, що треба вміти розрізнити символічні акти від реальної політики. Наприклад, — було сказано, — такі резолюції, як резолюції конгресу в справі поневолених націй чи промову американського представника в ООН, треба трактувати як речі символічного значення і практична політика мусить йти реальними і твердими шляхами».

Чи в наслідок такої постави керівників американської закордонної політики і зокрема розводнювання первісного тексту та концепції Тижня поневолених націй у проклямаціях президента США треба вважати, що ці акти не мають значення для поневолених Москвою народів? Ні.

Поперше, про вартість відзначування Тижня поневолених націй найкраще свідчить реакція Москви. Вона добре знає, про які нації йдеться і хто їх поневолює, навіть якщо вони не названі по імені.

Подруте, факти відзначування Тижня поневолених націй доходять до відома цих народів і підсилюють їхні прагнення до повної незалежності.

Потрете, ці події впливають також на формування американської громадської думки, а з нею мусить закордонна політика США якоюсь мірою рахуватися.

Правда, тепер, у зв'язку з зближенням між Москвою і Вашингтоном та загострюванням російсько-китайського конфлікту, питання поневолених народів радянської імперії може сходити на Заході на задній план. Його можуть намагатися далі затушковувати. Але не здається правдоподібним, щоб це питання взагалі зникло з горизонту вільних народів, зокрема американського народу.

Подібно, як попередньо — при нагоді питання дипломатичних взаємин, — треба думати, що справа поневолених народів радянської імперії має і матиме своє місце в політиці Заходу у відношенні до комуністичного світу. Ціллю вільних народів є поступовий рух радянської системи від диктатури до устрою, принаймні частинно контрольованого громадською думкою, від засекреченого — до відкритого суспільства. Немає сумніву, що в такому розвитку заінтересовані також поневолені народи. Не мріючи навіть про демократизацію комуністичної диктатури, треба сказати, що вже саме пробудження громадської думки в СРСР мало б корисний вплив на боротьбу неросійських народів проти безглуздя русифікації, централізації, затиску у розвитку мови, культури, традиції тощо.

Але і в перспективі такого можливого розвитку, як і в умовах безоглядної диктатури та шовіністичного великодержавного наступу,

вирішально може вплинути на політику Москви і Заходу насамперед сама постава поневолених народів, отже і України. По довгих і прикрих історичних досвідах український народ і, зрештою, українська еміграція зобов'язані критично оцінювати значення сторонніх сил і їх виступів на користь української справи, відрізнити політику від пропаганди, а державне усамотійнення України спирати в першу чергу на власні сили.

НЕМАЄ БІЛЬШЕ «КУЛЬТУРНОГО ОБМІНУ» З УРСР

Журнали «Нові дні» (травень 1963) і «Листи до приятелів» (ч. 5-6, 1963) звернули увагу на те, що в цьогорічній програмі обміну мистецькими ансамблями між США і СРСР не передбачаються у США виступи ансамблів з України. Як виходить з інформації американського імпресарію Сола Юрока, цим разом США знову відвідають передусім артисти Москви та Ленінграду. Обидва журнали виправдано відмічають, що ця інформація повинна заспокоїти тих українців на еміграції, які організували публічні протести проти поїздок українських радянських мистців за кордон.

Справа «культурного обміну» для нас особливо повчальна. Навряд чи за останні роки життя еміграції в чому-небудь краще, як в цій справі, виявилися такі риси української вдачі, як емоційність, страх, схильність до поверхових висновків, нестача критицизму, небажання раціонально розважувати аргументи, гучна псевдопатріотична фразеологія, скоропостижне обвинувачення у національному відступництві тих, хто думає інакше, тощо.

Коли в 1956 році, у зв'язку з початком періоду т. зв. співіснування, виринуло питання «культурного обміну», точніше, коли Москва запропонувала вислати на Захід свої наукові, громадські та мистецькі ансамблі, вільні українці поставилися до цієї справи насторожено. Вони, зрештою не тільки вони, вказували на те, що Москва менше зацікавлена обміном культурними вартостями, а радше політичною інфільтрацією вільних народів, створюванням у них фальшивого образу того, що насправді являє собою комуністична диктатура і які її справжні цілі.

Була ще друга причина настороження української еміграції. Вона сподівалася, що Москва використовує «культурний обмін» передусім для пропаганди російської культури на Заході і замовчуватиме факт існування культурних досягнень також неросійських народів Радянського Союзу. Так зрештою довгий час і було. На виступи поза межі СРСР виїздили в першу чергу мистці з Російської РФСР.

Але за кілька років становище почало мінятися. Тут і там почали появлятися також «нащмени». В 1960 році виступав у Західній Європі з великим успіхом хор під проводом Григорія Верьовки, а в квітні 1962 року до Нью-Йорку прибув при нагоді подорожі по США

та Канаді мистецький ансамбль танцюристів з Києва під проводом Павла Вірського. Пересічний українець за кордоном і величезна більшість організованих українських політичних та громадських кіл усвідомили, що очевидно, не для самого мистецтва Москва дозволила українським мистцям їхати за кордон. Було ясно, що з мистцями їхатимуть і такі, завдання яких є не репрезентувати українську культуру, хоч би в комуністичному виданні, а ширити розклад і боротися проти української еміграції. Однак водночас вільні українці усвідомили, що треба розрізняти між такими цілями Москви і мистецтвом, тому масово почали відвідувати виступи київського ансамблю, який, як відомо, здобув найвищі визнання найбільш вибагливої американської та канадської критики.

Тільки одне політичне угруповання на еміграції попало в паніку з приводу виступів ансамблю. Воно повело широку пропагандивну кампанію за те, щоб бойкотувати виступи, мовляв, вони можуть зламати самостійницьку поставу вільних українців. Ця кампанія скінчилася неуспіхом. Не тільки загаль еміграції не дав себе залакати і не піддався такому дефетизмові, але й не один прихильник, а то й член згаданої групи, сам відвідував виступи ансамблю і вів туди своїх дітей.

Сьогодні, коли пристрасті навколо цього питання заспокоїлись і коли, як згадано, покищо не передбачаються виступи українських радянських мистців за кордоном, можна зробити з цієї справи наступні висновки:

1. В умовах, коли Кремль прагне до «злиття націй» і коли московська преса поспішно підхоплює всякі західні висловлювання, в яких говориться про народи Радянського Союзу як про росіян, російським великодержавним шовіністам дуже не на руку будь-які подорожі «націоналів» за кордон. Москві це не вигідне зокрема після того, як мистецькі групи неросіян здобули успіхи і визнання вільних народів.

2. В українському національному інтересі є розбудова культурних зв'язків з іншими народами, навіть тоді, коли в силу існуючих умов українським партнером виступають мистецькі групи, вислані за кордон київським режимом. Вільні українці політично досить вироблені, щоб відрізнити вартості української культури від комуністичної пропаганди та інших цілей, що їх ставлять собі в Кремлі.

3. Сьогодні, коли у зв'язках з вільними народами знову дискримінують неросіян, українська еміграція повинна розкривати цю політику і вимагати рівноправності в контактах з закордоном для всіх народів СРСР.

**ВОЛОДИМИР П. СТАХІВ: ЧИ ЗНОВУ «НА ПОВНУ СИЛУ ЗАЗВУЧАВ»
ГОЛОС УРСР?**

Коментар до Паламарчукової статті, яка появилася в місячнику «Комуніст України» за березень 1963, ми закінчили в квітневому числі нашого журналу такими ствердженнями: «Резюмуючи, можна сказати, що з березня цього року пішов „курс на круте піднесення” проблематики з ділянки т. зв. закордонної політики УРСР. Побачимо, чи цей курс триватиме довго».

Після півроку, що проминув з того часу, треба таки об'єктивно сконстатувати, що цей «курс» далі продовжується теперішнім відповідальним редактором газети «Радянська Україна» Ю. Зарубою та керівником редакційного відділу «міжнародне життя» В. Єременком. Вони обидва в окремій рубриці п. н. «Україна і світ» якнайпильніше реєструють кожну навіть найдрібнішу участь української радянської «дипломатії» в офіційних міжнародних конференціях, зокрема тих, що періодично скликаються органами Об'єднаних Націй — в Нью-Йорку, Парижі чи Женеві або деінде. В таких випадках подаються докладні поіменні списки кожного складу делегації УРСР і точні дати, коли ці делегації виїжджають з Києва чи повертаються до нього. Однак у рубриці «Україна і світ» ви не знайдете ні натяку на конкретну роботу цих делегацій, не говорячи вже про міжнародну проблематику, порушвану на згаданих конференціях органів ООН, у тому числі передусім проблематику, яка безпосередньо чи посередньо стосувалася б питання «України на міжнародній арені».

Як пояснити цей дуже важливий недолік? Здається, що не будемо далекими від правди, коли ствердимо, що делегації УРСР обмежуються тільки ролюю або мовчазних статистів (які під час голосування підносять руки), або приставних потакайлів російській «всесоюзній» закордонній політиці. Дуже рідко ці делегації є висуванцями московського центру на міжнародному форумі — пішаками на шахівниці світової політики, посуваними аранжерами з міністерства закордонних справ СРСР у Москві.

І Заруба, і Єременко та їхні підопічні журналісти з редакційного відділу «міжнародне життя» напевно скажуть, що при відсутності власних постійних кореспондентів за кордоном щоденній газеті досить важко займатися зовнішньополітичною проблематикою і що в такій ситуації треба задовольнитися інформаційним фактажем. Мо-

жна б погодитися з таким з'ясуванням справи. Але тоді виникає питання: чому міністерство закордонних справ на київській вулиці Карла Лібкнехта досі не спромоглося на видання окремого журналу, в цілому присвяченого зовнішньополітичній тематиці і проблематиці?

Можна припускати, що цим питанням займаються тепер — у період «крутого піднесення» закордонної політики УРСР — деякі кола в Києві. Наше припущення базуємо на факті, що в другій половині 1963 року в Державному видавництві політичної літератури УРСР (Держполітвидав) створено окрему серію брошуркових випусків під спільною назвою «Україна на міжнародній арені». Ці брошури мали б, здається, заступити потребу періодичного спеціалізованого видання з ділянки міжнародних взаємин УРСР. Досі появилися в цій серії такі брошурово-пропагандивні опрацювання:

Р. Симоненко: «Українська РСР у боротьбі проти імперіалістичної агресії (1919-1920)»;

А. Шлепаков: «В роки зростання воєнної небезпеки (1929-1940)», де автор «на основі значного фактичного матеріялу викриває пляни фашистської Німеччини щодо України»;

Л. Лещенко: «З руїн війни до тривкого миру (1945-1949)», де «докладно розглядаються питання, якими були в цей період місце і ролі Радянської України в системі міжнародних відносин».

Можна напевно чекати і дальших брошур з цієї серії. Але чи заступлять вони окремий спеціалізований журнал? У цьому, мабуть, сумніваються і самі ініціатори серії, і видавці з Держполітвидаву УРСР, і автори, яким напевно залежало б радше на аналізі міжнародних взаємин УРСР в минулому та сучасному, ніж на агітаційній та крикливій партійній фразеології на тему цих взаємин. Посилена публіцистична активізація щодо питання «закордонної політики УРСР» за останнє півріччя вказує на те, що в українському підрадянському суспільстві зростає зацікавлення справою власної міжнародної політики УРСР і що це суспільство хоче бути поінформованим, як фактично стоїть проблема «України на міжнародній арені». Іншими словами, з суспільних кіл на Україні робиться тепер недвозначний тиск, щоб нарешті така політика заіснувала принаймні з формального боку.

Відома стаття-доповідь Луки Х. Паламарчука, заведення з безрезнем цього року окремої постійної рубрики про міжнародні взаємини УРСР на сторінках «Радянської України» і останньо окрема серія брошур із зовнішньополітичною проблематикою УРСР є вимушеними протизаходами режиму, щоб цей тиск якоюсь мірою злагіднити і знеутралізувати, мовляв, справи не є аж такими безнадійними, якими їх бачать критики діяльності «міністерства без власної закордонної політики».

Але об'єктивно взявши, ці режимові протизаходи пропагандистсько-агітаційного характеру не є навіть півзаходами, які могли б когонебудь на Україні заспокоїти чи стати напівдоказами, що спра-

ви поволі розвиватимуться на краще. З порожнього не наллеш — ні з газетної рубрики п. н. «Україна і світ», ні з серії брошур п. н. «Україна на міжнародній арені». Потрібні факти, факти і ще раз факти про власні заходи на міжнародному форумі — нехай у рамках узгідненої «країнами соціалістичного табору» закордонної політики, що її проводять Варшава, Будапешт, Букарешт, Прага чи Софія. Без таких фактів уся пропагандистська публіцистика залишиться діалектичним оковамилюванням, до речі, таким добре відомим дослівно в усіх ділянках політичного, суспільного та господарського життя СРСР.

Клясичним прикладом офіційного режимового оковамилювання в ділянці «закордонної політики УРСР» може послужити відповідь Паламарчука на лист генерального секретаря ОН У Тана, який був надісланий урядам усіх держав-членів ОН. У Тан просив «повідомити про точку зору уряду України щодо проведення в 1965 році Року міжнародного співробітництва». Українська радянська преса не надрукувала ні тексту листа У Тана, ні тексту Паламарчукової відповіді, зате Радіотелеграфне агентство України (РАТАУ) зробило 2 вересня досить докладний виклад «точки зору» уряду УРСР, який pojavився в усіх київських газетах.

Користуємося текстом РАТАУ, що його опублікувала «Радянська Україна» від 3 вересня. Отож Паламарчук стверджує, що «уряд УРСР позитивно ставиться» до пропозиції ОН; одночасно він зазначив, що міжнародне співробітництво повинно «здійснюватися на основі повної рівності та взаємної вигоди», при чому висловив жаль, що «сучасні економічні, соціальні, культурні та гуманітарні зв'язки характеризуються дискримінацією, обмеженнями та іншими діями, що суперечать принципам рівності, суверенітету, взаємної вигоди та гідності держав». Крім цього, він запропонував «укладення угоди про загальне і повне роззброєння під суворим міжнародним контролем» і «ліквідацію чужоземних воєнних баз та виведення всіх військ з чужих територій». У трьох пунктах зформульована позиція уряду УРСР щодо проведення «Року міжнародного співробітництва»: 1) «ліквідація ганебної системи колоніалізму і надання свободи та незалежності усім народам, які ще знаходяться в колоніальному рабстві»; 2) «створення без'ядерних зон... у Центральній та Північній Європі, Середземному морі і на Балканах...»; 3) «нормалізація світової торгівлі між усіма районами і країнами світу без будь-яких штучних бар'єрів і дискримінації».

Наражаючися на небезпеку повторювати себе, ще раз стверджуємо, що відповідь, підписана Лукою Хомичем, є звичайнісіньким оковамилюванням і читачів преси на Україні (тобто громадської думки в УРСР), і всього дипломатичного корпусу в ОН (тобто громадської думки світу). А передусім: його відповідь — як її зформулювало РАТАУ, до речі, не без попереднього погодження тексту з «товаришем міністром» — є промовистим оскарженням самої Української

Радянської Соціалістичної Республіки та її уряду на чолі з Іваном П. Казанцем; ця відповідь є також насамперед самооскарженням людини, яка фігурує формально як «міністер суверенної УРСР», а на ділі в системі російської «всесоюзної» дипломатії «має рангу надзвичайного та повноваженого посла» (див. «Українська радянська енциклопедія», том 10, стор. 467). Логічно згідно з УРЕ таки треба брати республіканський титул Паламарчука в лапки.

А тепер перейдім по пунктах те, що від імени уряду УРСР написав У Танові надзвичайний та повноважений амбасадор Л. Х. Паламарчук.

Поперше, чи існує повна рівність УРСР у міжнародних взаєминах? Якщо ні, то з чієї вини? Всім горобцям на нью-йоркських телеграфних дротах в околиці будинку ОН відомо, що з вини російської імперіяльної політики, концептованої та реалізованої в Москві, УРСР рівноправною державою в розумінні міжнародного права не є. Як підопічна держава (а, може, й «територія»?) УРСР не посідає своїх власних дипломатичних та консульських представництв за кордоном, як також у Києві немає таких представництв, акредитованих при уряді УРСР. Отож міжнародне співробітництво УРСР може і мусить «здійснюватися тільки на основі повної рівності» так, як це окреслив Паламарчук.

Подруге, всі дотеперішні зв'язки УРСР з закордоном «характеризуються дискримінацією, обмеженнями та іншими діями, що суперечать принципам рівності, суверенітету... та гідності» УРСР як держави. Цю дискримінацію та обмеження проводять виключно Москва і російська «всесоюзна» дипломатія — президія ЦК КПРС, рада міністрів і міністерство закордонних справ СРСР. Це відоме самому Луці Хомичеві та всім його республіканським міністерським колегам у Києві.

Потрете, для налагодження міжнародного співробітництва потрібні ліквідація російсько-більшовицьких воєнних баз у союзних республіках і виведення російських військових з'єднань з територій цих неросійських республік (тобто з «чужих територій», як це написано у київській відповіді У Танові).

Почетверте, кожна чесна і здороводумаюча людина є беззастережно за «повну та остаточну ліквідацію ганебної системи колоніалізму», в тому числі зокрема і передусім за ліквідацію російсько-більшовицького колоніалізму, останнього в системі колоніальних імперій. Чи не так, Луко Хомичу? Не виключено, що саме так розумітиме київську вимогу ліквідувати колоніалізм адресат листа-відповіді — генеральний секретар ОН У Тан.

Поп'яте, пропонувані Москвою і Паламарчуком, як папугою, повторені «без'ядерні зони» в Середній Європі, в районі Середземного моря і на Балканах доти вважатимуться «Троянським конем» імперіялістичної Росії, щоб приспати чуйність вільних народів та зм'якшити їхню неподатливість, поки до цих «без'ядерних зон» не будуть

враховані як рівноправні партнери Україна, Молдавія та Білорусія — якщо мова про «зону» в Середній Європі, Білорусія та Балтійські республіки — якщо йдеться про Північну Європу, Україна, Молдавія, Північний Кавказ та Закавказькі республіки — якщо мова про Середземне море і Балкани. Так зформульована альтернатива ще не означає, що згадані та поширені територіяльно «без'ядерні зони» є в стані «встановити міцний мир і безпеку народів». Ідеться тільки формально та фактично про повну рівність УРСР на міжнародній арені, про її підметність у закордонній політиці.

Пошесте, про «нормалізацію світової торгівлі між усіма країнами світу» може говорити тільки уряд держави, яка самостійно таку торгівлю веде. УРСР до держав цього роду не належить. У системі плянового, «соціалістичного» господарства вона навіть не має свого власного (навіть у формі «союзно-республіканського») міністерства зовнішньої торгівлі. Саме в цій ділянці (як, до речі, також у всіх інших п'ятох, зформульованих безпосередньо вище) є добра нагода для Паламарчука та його колег з ради міністрів УРСР позмагатися з російськими великодержавними шовіністами та централізаторами в президії ЦК КПРС і раді міністрів СРСР, щоб зовнішня торгівля УРСР велася «без будь-яких штучних бар'єрів та дискримінації», побудованих Москвою (бар'єри) і здійснюваної цією ж Москвою (дискримінація). Іншими словами, замість діалектичного та лицемірного пустослів'я в листуванні з У Таном, повинна існувати якнайконкретніша політична боротьба на лінії взаємин Київ-Москва. Визнаємо, що легше писати окомозамілювальні листи на будь-яку адресу, ніж на практиці реалізувати щодо себе самого те, що складається на зміст такого листа.

Аж ніяк не хочемо і не можемо підозрівати, щоб Лука Хомич Паламарчук відважився користуватися «методом Езопової мови»: все, що написане у відповідь на листа У Тана в справі проведення в 1965 році Року міжнародного співробітництва, є фактично ним зформульоване на адресу... Москви. Хоч за своїм змістом лист вартий того, щоб його простудіювали всі постійні представництва при ОН і всі делегації на XVIII сесію генеральної асамблеї цієї міжнародної організації, ми майже певні, що він залишиться без належної аналізи відповідальних працівників світового ареопагу. В період «мирного співіснування» та «послаблення міжнародної напружености» ніхто з дипломатів на форумі ОН не схоче бачити в Паламарчуковому листі справжнє відзеркалення становища України та інших неросійських союзних республік у системі російської імперіяльної та колоніяльної дійсности.

Тому повернімося ще раз до проблеми «міжнародного співробітництва, здійснюваного на основі повної рівности» і до «дискримінації та інших обмежень, що суперечать рівности та гідности держав».

З датою 5 серпня 1963, тобто з дня, коли в Москві три великодержави підписали договір про часткову заборону атомових випробу-

вань, в міжнародній пресі багато пишеться про цей факт — є надто оптимістичні схвалення «за» і скептичні застереження та голосні негативні «проти». В тій чи тій формі аналізується ставлення до договору Франції і Китаю. І так далі. Поза увагою всіх коментаторів та аналізаторів договору залишився, здавалося б на перший погляд, дрібний та малозначний факт: два члени-засновники Об'єднаних Націй не дістали можливості приступити до договору і покласти на ньому свої підписи. Чи вважають вони подібно як Китайська Народна Республіка цей договір «обманом» і «зрадою інтересів міжнародного робітничого руху», бо мова йде про держави з «табору соціалістичних країн»? А чи, може, вони прагнуть, як Франція де Голля, далі провадити свої атомові випробування? В цьому контексті не мається на думці Албанія. (Північна Корея і Північний В'єтнам в ОН не входять). Мова йде про Українську РСР та Білоруську РСР. Обидві могли покласти свої підписи тільки на примірнику договору, що знаходиться в Москві, бо Вашингтон та Лондон не втримують дипломатичних взаємин з їхніми столицями.

«24 вересня 1963 під Московський договір поставлений підпис представника Республіки Сан Маріно... Досі в Москві підписали договір уповноважені 83 країн» — так повідомило Телеграфне агентство Радянського Союзу (ТАРС), комюніке якого в цій справі опублікувала «Радянська Україна», ч. 226 (12 787), від 25 вересня 1963.

Отож Республіка Сан Маріно не дискримінується і ніхто не ставить їй штучних бар'єрів та обмежень, «які суперечать принципам рівності, суверенітету та гідності держав». Як страшно далеко міжнародному статусові України та Білорусії до статусу такого малого державного творіння, яким є Сан Маріно!

Чи призадумується над цією гротесковою ситуацією Л. Х. Паламарчук, який тепер у Нью-Йорку репрезентує УРСР, очолюючи її делегацію на XVIII сесію генеральної асамблеї ОН? На одному літаку разом з Громиком він прибув туди 15 вересня в товаристві своїх численних радників та експертів, у числі яких є, наприклад, такі юристи, як от К. І. Згурська (колишній міністер юстиції УРСР, а тепер заступник голови верховного суду) або К. С. Забігайло. Чи зокрема останнім не соромно за свого міністра та за «своє» міністерство закордонних справ, яке в закордонних справах не має нічого до говорення?

На риторичні питання ніхто не чекає відповідей. Ні Паламарчук, ні ніхто з його безпосереднього делегаційного оточення напевно не призадумувалися над тим, чому його як «міністра суверенної радянської республіки» ставлять у радянському дипломатичному протоколі на форумі ОН аж на сьоме місце після Громика, Семйонова, Федоренка, Азімова, Меньшикова та Добриніна. Виходить, що на ієрархічній драбині російської «всесоюзної» дипломатії Лука Хомич належить щодо своїх почестей та платні до нижчої категорії амбасадорів — до категорії «надзвичайних та повноважених послів дру-

гої рани». І ніхто з «делегатії УРСР» чи «постійного представництва УРСР при ООН» не соромиться цього пониження, що межує з наявною дискримінацією і свідчить про відсутність «повної рівності» УРСР в її т. зв. міжнародних взаєминах.

До цього факту треба ще додати такий деталь дипломатично-побутового характеру: на сніданку, який Громико дав 17 вересня на честь «делегатій соціалістичних країн, що прибули для участі в роботі XVIII сесії генеральної асамблеї ООН», Паламарчук рангував аж на 14 місці. В сумі всіх дискримінацій, обмежень і штучних бар'єрів, що їх Москва стосує супроти УРСР на міжнародній арені, останній факт є дрібницею — але дрібницею дуже промовистою. В такому трактуванні віддзеркалюються передусім російське великодержавне зухвальство і шовіністична нахабність держимордства.

На закінчення треба б пояснити, чому цей коментар дістав заголовок, який поданий над ним. Нагадуємо, що в своїй березневій статті Паламарчук з несерйозною патетикою сформулював таке речення: «Тільки в непорушній сім'ї всіх радянських народів на повну силу зазвучав на міжнародній арені голос України і до нього змушені прислухатися навіть недруги наші».

Не потрібно аж іронії, щоб констатувати, що ця «повна сила» дослівно рівняється «повній рівності» УРСР в ділянці її міжнародного співробітництва.

У видавництві журналу «Сучасність» можна замовити такі книжки:

о. Іван Гриньох

СЛУГА БОЖИЙ АНДРЕЙ — БЛАГОВІСНИК ЄДНОСТИ

Ціна примірника — 3 ам. дол. або рівновартість в інших валютах. У Німеччині — 10 нім. марок.

о. Іван Гриньох

ВСЕЛЕНСЬКИЙ СОВОР ВАТИКАНСЬКИЙ II

Ціна примірника — 0,75 ам. дол. або рівновартість в інших валютах. У Німеччині — 2,50 нім. марок.

СИЛЮЕТИ

АНДРІЙ ЖУК: МИХАЙЛО РУСОВ І ЙОГО БАТЬКИ

(З а к і н ч е н н я)

«ГАСЛО» ПРО ВИСТУП СЕЛЯНСТВА

В числі 3-4 «Гасла» за травень 1902, органу РУП, що почав виходити в Чернівцях, є великий допис про селянські розрухи на Полтавщині, п. н. «Полтава і Полтавщина», без підпису, автором якого був правдоподібно Михайло Русов, але приладжений до друку імовірно Дмитром Антоновичем, що був фактичним редактором «Гасла».

З огляду на те, що М. Русов був головною пружиною в діяльності Полтавської організації РУП, не безінтересним буде познайомитися, як він представляє становище в Полтаві і на Полтавщині та роллю «українських революціонерів» у подіях, що мали місце перед розрухами і по розрухах.

«Протягом цілої зими, — читаємо в дописі, — в полудневій частині Полтавщини, де звичайний важкий стан селянства ще погіршав від недороду і де особливо сильне незадоволення селян виявилось екстенсивніше, чим звичайно. Всі зусилля агітації не зуміли втримати вибухів стихійного масового протесту в межах, що їх дозволяє організована боротьба. Розпука селян, обурення проти панів, що зміцніло після того, як природне почуття ворогування проти панів набрало логічних підвалин, в наслідок ознайомлення з першими книжками РУП, проривалося поодинокими терористичними вчинками в формі підпалів... Українські революціонери всіма силами намагалися надати цим спорадичним вибухам нервового напруження люду форму масового протесту і свідомої економічної боротьби. Особливо з великою енергією почали вони в цім напрямі працювати з початку лютого, готуючи масовий народний протест на 19 лютого (день визволення селян з кріпацтва). З початком місяця почали в незвичайно великому числі розповсюджуватися в Полтаві і околиці відозви, а також з новою енергією ширилися брошури „Дядько Дмитро” і „Чи є тепер панщина”?»

Події в самій Полтаві (8-11 лютого) на якийсь час спинили цю роботу, але в половині лютого «українські революціонери мали спрому з новою енергією стати до своєї роботи, до організації соціалістичного масового руху, на ґрунті аграрних відносин». Ширено відозви в Полтаві і розсилано по селах цілої Полтавщини, «вживаючи тим часом власного впливу, щоб рух вилився по можливості в більш організованій формі. Але тут почали встрявати в справу уряд, попи, земські (начальники) і поліція і всіма силами спричинилися до того,

щоб роздратувати нервово напружений люд і примусити до вчинків активного насилья. Все ж такі перші колективні виступи мають цілком організований характер...»

Далі в дописі подається перебіг розрухів та жорстоке їх задушення військовою силою, а кінчається вона так: «Отже, не вважаючи на цей терор, по всій Полтавщині у великому числі розійшлися і розходяться відозви українських груп на перше травня. Якраз на Великдень була розповсюджена по селах відозва „Вільної громади“, де було пояснено, що цих екзекуцій треба було сподіватися, роз'яснювалося, в якій мірі потрібна селянам тривала організація, що здолала б провадити справу як слід, без бунту, і сполучала б усіх для великої боротьби. Обговорювалася роля студентів в цій справі і жорстокість уряду...»

На жаль, відозви ці не збереглися і не були ніде оголошені.

«І БЕЗ КЛЮЧІВ ВІЗЬМЕМО»

Першим був пограбований маєток полтавського городського голови Трегубова, при хуторі Охочому, Білуківської волости, Константиноградського повіту, арендований селянином Трохимом Коломийцем, 29 березня 1902.

В судовім акті обжалування в цій справі говориться, що в березні і квітні 1902 року в Константиноградському повіті виникли селянські розрухи цілим рядом грабувань, для яких селяни об'єднувалися в більші або менші гурти, запасів хліба та корму для худоби у місцевих поміщиків та орендарів. Виникли ці розрухи на ґрунті економічних відносин селян до поміщиків, у яких селяни з давніх-давен, з причини мізерности своїх земельних наділів, беруть землю в оренду, головне на одробіток, на засів, на пасовище та сінокоси.

На початку розрухів селяни приходили до поміщиків з вимогами дати їм хліба та інших засобів з їхніх нагромаджень, а у випадках відмови переходили до одвертого грабування, посилаючись на свою нужду та на те, що запаси поміщицького господарства зібрані їхньою ж, селянською, працею. А потім, при дальшому розвитку розрухів, селяни висловляли думки про те, що тепер вільно забирати запаси економії (дворів) та інше добро у поміщиків, «бож вийшли такі закони».

29 березня вранці до двору маєтку Трегубова, що його арендував селянин Гнат Коломиєць, надійшла юрба жінок із села Лисичого Константиноградського повіту і звернулася до невістки орендаря, Ганни Коломийцевої, аби вона дала їм два пуди пшениці. Коломиєцева відмовила, кажучи, що чоловік її виїхав і забрав із собою ключі від комори. Тоді жінки стали вимагати пшона, квасолі, крупів і т. ін. Коли їм відповіли тим же, жінки розсілися по подвір'ю і сказали, що ждатимуть, поки вернеться хазяїн.

Невдовзі потім юрба селян із сіл Лисичого, Максимівки, Давидівки і хутора Охочого Константиноградського повіту та сіл Петропавлівки і Войнилівки Полтавського повіту, разом до 300 осіб на 150 підводах, майже одночасно приїхали до двору і стали навкрузи хлібної комори. Чоловік з 30 з цієї юрби, з Олександром Ведмедем на чолі, підійшли до приказчика Гарасима Тимченка і вимагали від нього ключів від комори. Не діставши ключів, Ведмідь сказав: «Так ми і без ключів візьмемо!»

По цьому виламали двері в коморі, юрба втиснулася до середини і в короткому часі з комори забрано 2 300 пудів пшениці, 500 пудів проса, 118 порожніх мішків, 3 ремні та куколеодбірник. Крім того, з незамкненої повітки забрано коло 40 пудів картоплі, 10 пудів вівса та інші речі, — усього разом на 2 350 рублів. Але потім селяни повернули коло 500 пудів пшениці та проса.

Натовпом правив О. Ведмідь, а зібрали цей натовп Степан Литвин з Максимівки, Тарас Стороженко та Грицько Чорний з Лисичого й інші. В великого натовпу до судової відповідальности притягнуто: з Максимівки 12 осіб, з Лисичого 6, з Охочого 4, Давидівки 2, разом 24 особи у віці від 19 до 42 років.

(Повний текст акту обвинувачення в українському перекладі вміщено в журналі «Гасло», ч. 11, за листопад 1902, стор. 12-14).

ЗВІЛЬНЕННЯ ОЛ. РУСОВА З ПОСАДИ ШЕФА СТАТИСТИЧНОГО БЮРА ГУБЗЕМСТВА

У зв'язку з селянськими розрухами на Полтавщині в 1902 році О. Русова було позбавлено посади завідуючого Статистичним бюро. Земська управа примушена була до цього звільнення словесним наказом міністра внутрішніх справ. Про цей факт читаємо з копії надісланого Русову повідомлення:

«Господин министр внутренних дел в бытность в г. Полтаве 17. IV. изволил лично предложить председателю губернской земской управы об увольнении вас, м. г. от должности заведующего статистическим бюро Полтавского губ. земства. Согласно упомянутому предложению его высокопревосходительство по коллегиальному постановлению 30 апреля, уволив вас, милост. государь, от службы в Полтавском губ. земстве, имеет честь просить вас о сдаче в 2-х недельный срок дел Стат. бюро помощнику вашему Гр. Гр. Ротмистрову». (Див. Антонін Дучинський, До життєпису О. О. Русова, в збірнику «За сто літ», книга 4, Київ, 1929, стор. 314).

Сам О. О. Русов згадує про це в таких словах:

«... полтавські Бобчинські і Добчинські, коли там почалися аграрні розрухи, на раві у предводителя дворянства запевняли міністра Плеве, що організатором повстання був не хтось інший, як «статистик» Русов. Оці наклепи привели до відомого докладу міністра, що

був надрукований в «Правительственном Вестнике» за травень 1902 року про шкідливість статистики взагалі.

«Я до цього часу не можу собі усвідомити остаточно, з якого приводу виникали обвинувачення, адресовані до мене, абсолютно ні на чому не основані, але викликаючі обшуки, а часом і арештування. Мені приписували, наприклад, складання малограмотних проклямацій, гектографованих і друкованих, написання книжки під заголовком „Дядько Дмитро” і т. п. Приходила мені лишень догадка, що дехто з моїх „товаришів” по службі робили глупі доноси на мене в департаменті поліції або в місцевих жандармських управліннях. Таке припущення прийшло мені якось тому, що один мій знайомий, що розмовляв зі мною не інакше, як по-малоруськи, зустрівши мене на вулиці і змикитивши по розположенню вулиць, що я повертаюся з жандармської управи з допиту, запитав мене екс абрутто, навіть не вітаючись зі мною: — А що, Дядько Дмитро, ви ще й досі не в дядькової хаті?

«Для незнайомих з українською мовою треба пояснити, що „дядьковою хатою” у нас називають тюрму, а в книжці „Дядько Дмитро”, від імени останнього, пояснюється несправедливість розкладки податків акцизних й інших поборів, що великим тягарем спадають на бідноту і зовсім дрібними суть для багатів, тому книжка ця рахувалася забороненою. Зіставлення вищезгаданого привітання з тим, що на допиті мене розпитували, чи не я зложив ту книжку, викликало в мене підозріння, чи не цей „товариш” доніс на мене». (Див. Сергій Шамрай, Спомини Ол. Ол. Русова, в збірнику «За сто літ», кн. I, Київ, стор. 236-258).

Не знати, хто саме був «товаришем», що доносив на О. Русова. Хіба таки не голова міста Полтави пан Трегубов. Але у дописі з Полтави до часопису «Гасло» у Чернівцях (ч. 9-10, вересень-жовтень 1902) читаємо, що голова полтавської міської ради п. Трегубов десь прилюдно сказав, що агітація і всі розрухи є ділом статистиків. Коли ж завідуючий статистичним бюро О. Русов зажадав від нього пояснень і доказів, то він відмовлявся тим, що не казав. А коли йому показано на свідків, то сказав, що то була зовсім «приватна розмова...»

І Софія Федорівна Русова в своїх спогадах пише, що у зв'язку з селянськими розрухами на весні 1902 року «полетіли доноси, що селян бунтують статистичні переписи, що це статистики під'юджують їх, а статистики керуються сепаратистичними революційними ідеями Русова. Голова Земської управи Лизогуб був занадто кар'єрист, щоб боронити Олександра Олександровича, він дуже коректно переконавав Олександра Олександровича, що йому треба покинути свою посаду в Статистичному бюро, бо є таємний наказ від Плеве — тодішнього страховища, міністра внутрішніх справ та голови жандармерії, який вимагає, щоб Олександр Олександрович покинув „пределы Полтавской губернии”. Ще одна губернія ставала неприступною для Олександра Олександровича!

«А з Петербургу давній приятель Олександра Олександровича, чернігівський земець Шликевич, тоді директор страхової контори „Надежда” в Петербурзі, закликав Ол. Ол. зайняти посаду начальника статистичного відділу тої контори. Петербург — столиця, чи ж дозволять там жити тому, кому заборонено перебування майже в половині України? Але міркування начальства були завжди таємницею для простих смертних. Відповідь Плеве була цілком несподівана: „Прочитайтеся до Петербургу? — це можливо, тут ви не страшний для нас, тут ви свій сепаратизм не піднесете вгору, тут ви не шкідливий. Хоч ви обоє під гласним надзором, але я вам дозволю жити в столиці!”

«Ще несподіванішою була більша ласка начальства. ЗдENERвований усіма цими подіями Олександр Олександрович прохав дозволу на два літні місяці поїхати за кордон, і це йому теж дозволили. Все, що хочете, лише покиньте Україну, — здавалось хотіла нам сказати влада.

«І ми покинули Полтаву, як покинув її перед тим і Миша, виключений за українство з Харківського університету. Він емігрував теж за дозволом начальства і учився в Ляйпцігу у відомого географа Ратцеля...» (Спомини, стор. 159-160).

З ЖУРНАЛІСТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ І НАУКОВИХ ЗАЦІКАВЛЕНЬ МИХАЙЛА РУСОВА

У «ЛНВ» (т. X, квітень-червень 1900) появилася більша стаття п. н. «Хліборобські спілки М. Левитського», за підписом — Р-ов Михайло. У статті подається історія спілок, їх організація та висліді діяльності. Це, здається, був перший виступ Михайла Русова.

Вибір теми для статті свідчить, що М. Русов не поділяв загальнопоширених тоді серед революційної молоді поглядів, під впливом проповідників ортодоксального марксизму, про реакційну суть артільного руху, що відхиляє увагу селянства від боротьби за радикальне розв'язання земельної справи, а надавав великого значення і таким «паліативам», як самоорганізація селянства в трудові хліборобські кооперативи для поліпшення свого економічного становища.

Починаючи з цієї статті, майже в кожній книзі «ЛНВ» за 1900 і 1901 рр. зустрічаємо дрібні хронікальні замітки, підписані криптонімом М. Р., які, очевидно, походили від Михайла Русова, наприклад: «Археологічні знахідки» (т. X), «До історії сільського промислу на Україні» (т. XIII), «Український театр в Харкові» (т. XII), «Вистава малюнків Васильківського» (т. XII), «Хохли і препятствія» (т. XV), «Поміщики і селянські спілки» (т. XV), рецензія на «Очерки Лубенской старины» К. П. Бочкарева (т. XV), «До історії шкіл на Полтавщині» (т. XVI).

Під час арешту М. Русова в Полтаві, у жовтні 1901, серед забраних у нього паперів був м. ін. рукопис великої статті на 26 аркушів паперу п. н. «Тип народника в українській літературі». На допиті М. Русов

заявив, що ця стаття була надіслана ним до «ЛНВ», де він хотів надрукувати ще й статтю про Природничо-історичний музей у Полтаві. (Див. А. Дучинський, «Рев. Укр. партія на Полтавщині», в збірнику «За сто літ», кн. друга, Київ, 1928, стор. 290-293).

Стаття «Тип народника в українській літературі» була справді видрукована в XVII т. «ЛНВ» за 1902 рік, але під нею стоїть криптонім: Р-ва. І не знати, чи автором статті був Русов Михайло, чи Русова Софія, мати Михайла. Це літературно-критичний нарис про повість Ів. Нечуя-Левицького «Хмари», одним з головних персонажів якої є народник-ідеаліст 70-их років Радюк, постать ближча до світогляду Софії Русової, але не чужа і для громадських зацікавлень молодого Михайла Русова. Можливо також, що стаття була спільним твором матері і сина!

У Полтаві М. Русов багато працював науково, читав реферати в Товаристві природничих наук, цікавився археологією й етнографією, збирав матеріал для виставки дитячих цяцьок, що мала відкритися при черговому археологічному з'їзді в Харкові 1902 (А. Дучинський, стор. 236 й інші джерела). На цьому з'їзді М. Русов був (чи мав бути?) доповідачем з етнографії («Слово», ч. 9, 1909). До участі в цьому з'їзді, який відбувся у вересні 1902 року, М. Русов заздалегідь готувався і влітку 1901 року відбував подорожі по Полтавщині, збираючи потрібні йому матеріали. Між іншим був у повітах Золотоноському і Лубенському (Дучинський, стор. 288, 294).

Мабуть, до цього часу належать і кілька нарисів М. Русова з етнології, що появилися друком у «Матеріялах до українсько-руської етнології Наукового Тов. ім. Т. Шевченка у Львові» (т. 6) щойно 1906 року, і окрема книжка такого змісту: I. Гончарство в селі Опішні, II. Вироби з дерева в с. Груні, III. Гребінництво в с. Груні на Полтавщині (Львів, 42 стор.).

Про наукові зацікавлення М. Русова знаходимо в споминах його матері С. Русової ще такі вістки: Виїхавши восени 1902 року на студії до Ляйпцігу, «він обрав собі за спеціальність географію, бо ще в Харківському університеті працював у проф. Краснова і подав йому велику працю — „Фльора наших степів”. У Ляйпцігу він скоро став одним з улюблених слухачів відомого географа Ратцеля і почав працювати над докторською дисертацією „Будинки в прикарпатських горах і долинах”». Для цієї праці він збирав матеріали під час своїх кількох подорожей по Галичині. В журналі «Вестник Европы» мали бути надруковані його враження з подорожі по Карпатах (мабуть, 1904).

СПІВРІВІТНИЦТВО М. РУСОВА В ПАРТІЙНИХ ВИДАННЯХ РУП

Про те, що журнал «Молода Україна» у Львові був на початку спільним органом галицьких і наддніпрянських молодоукраїнців, вже

згадувалося. На партійній конференції РУП влітку 1901 в Полтаві було постановлено видавати власний партійний теоретичний орган, а «Молода Україна» в другій половині того року перестала виходити. Організацією партійного органу зайнявся Дмитро Антонович.

У 1902 році М. Русов був тільки принагідним дописувачем «Гасла». Його авторства був допис у «Гаслі» (ч. 3) про селянські розрухи на Полтавщині і кілька коротеньких заміток. Правдоподібно від нього ж редакція «Гасла» мала незвичайно цінний документальний матеріал про селянські розрухи, судові акти обжалування селян, таємні розпорядження цивільних і духовних властей у зв'язку з розрухами, оголошений друком на сторінках «Гасла». Щоб роздобути ці документи, треба було мати відповідні зв'язки в урядових сферах Полтави, і Михайло Русов їх мав! Постійним співробітником партійних видань став М. Русов по виїзді під осінь 1902 року за кордон на студії.

З Ляйпцігу М. Русов брав діяльну участь у партійному видавництві РУП у Львові, яке підтримував також матеріально. Вже згадувалось у нас про його даток на партійні цілі в сумі 500 рублів, з яких правдоподібно була уділена допомога для «Молодої України» у Львові. І тепер він жертвував для партійного видавництва досить поважні суми, як на матеріальні можливості його батьків, на удержанні яких він був. У поквітуваннях партійного органу «Праця» за 1904 рік зустрічаємо суму 300 нім. марок, потім 100 нім. марок.

У кожному числі «Гасла» за 1903 рік М. Русов містив свої статті-огляди міжнародного робітничого руху під псевдонімом М. Танський, виявляючи обізнаність у цих справах.

У першому числі «Гасла» огляд подавав відомості про зріст впливу німецької соціал-демократії і її парламентарну боротьбу; про великість професійної організації англійського робітництва, слабкість політичної організації, відсутність самостійного парламентарного представництва; про особливості соціалістичного руху в Італії, його селянський ухил і про з'їзд італійських соціалістів.

У ч. 2 про чисельний стан організованого в соціалістичних партіях робітництва в цілому світі, про слабкість німецької соціал-демократії в організації страйків і успіхи в цій сфері французьких соціалістів, про фракції французького соціалізму і конгрес французьких соц.-революціонерів, про страйк на залізницях у Голляндії та ін.

У ч. 3 про виступи соціалістів у парламентах Франції й Німеччини проти озброєнь та жорстокого поводження військових командирів з жовнірами і проти видачі Росії емігрантів.

У ч. 4 про заповіджений міжнародний соціалістичний Конгрес в Амстердамі на 1904 рік. Тут подаються короткі інформації про важливіші ухвали попередніх конгресів, поставлені на обговорення питання на конгресі в Амстердамі та звертається увага на те, щоб були зголошені до участі в конгресі українські соціалістичні партії (РУП і УСДП Галичини). В огляді світового соціалістичного руху в цьому числі подаються міркування про значення страйків в соціал-

лістичному рухові і відомості про перебіг страйків в різних країнах Європи і в Америці.

У ч. 5 за травень 1903 подаються деякі відомості з історії німецької соціал-демократії, відозва Секретаріату Міжнародного соціалістичного бюро до робітництва всіх країн, з приводу жидівського погрому в Кишиневі, вістка про маніфестаційне відкриття пам'ятника забитим робітникам першого травня 1891 року в французькому місті Фурмі (?).

На цьому числі видання «Гасла» припинилося, а чергова стаття Русова, про боротьбу німецької соціал-демократії на виборах до парламенту, появилася в часописі «Добра новина» за вересень-жовтень 1903 і на цій статті взагалі спинилася участь Русова у партійному видавництві.

*

Здається, Русову належав переклад на українську мову аграрної програми французької робітничої партії (під псевдонімом М. Ляшенко), що був друкований у «Гаслі» і вийшов також окремою брошурою, з переднім словом С. В(ойниловича), псевдонім Д. Антоновича (Чернівці, 1903, стор. 44).

Юрій Коллард у «Спогадах з юнацьких днів» («ЛНВ», кн. 1, 1929) приписав переклад цей Д. Антоновичу. Що Антонович не був автором цього перекладу це я тверджу з усією рішучістю, але чи справді перекладачем цієї програми був М. Русов, цього напевно не знаю. Випадково маю в своєму посіданні лист Ляшенка з Цюріху до редакції «Гасла», в якому він просить прислати видрукований брошурою його переклад аграрної програми французької робітничої партії. На жаль, не маю ніякого взірця письма Русова, щоб встановити тотожність чи відмінність письма.

У Цюріху студював тоді в університеті Мих. Лозинський. Він був співробітником «Гасла» й умістив на його сторінках під власним підписом переклад на українську мову проекту програми Російської соціал-демократичної партії, групи «Жизнь» (Поссе) і відомості про хліборобський страйк у Галичині 1902 року. Можна б і його запідозрити в авторстві перекладу програми французької партії, але пощо йому було ховатися за псевдонімом, якраз під цим перекладом, коли під власним прізвиськом містив інші, більш одіозні, речі!

Що автором перекладу аграрної програми французької робітничої партії можна вважати М. Русова, за це промовляла б обставина, що він був прихильником артільної діяльності М. Левитського, яку відкидали редактори партійного видавництва, вважаючи себе ортодоксальними марксистами, а програма французької робітничої партії допускала цю «ересь». Ця програма не засуджувала селянства на неминучу пролетаризацію і виставляла цілий ряд домагань практичної натури, не тільки в обороні інтересів сільських робітників, а також і дрібних хліборобів, власників, організованих у хліборобські спілки. Власне це позитивне відношення до інтересів дрібних хліборобів не сподобалось авторові переднього слова до перекладу, він вважає об-

стоювання самостійних продуцентів «невидержаним напрямком», незгідним з догмою Маркса! А тим автором переднього слова був Дмитро Антонович!

Ще один аргумент за авторство перекладу Русова. Псевдонім Ляшенко можна виводити від назвиська Ляшенко. Назвисько Ляшенко мала по мужу тітка Михайла Русова, сестра батька, що опікувалася дітьми братової, коли та перебувала в тюрмах.

*

Можна було б сподіватися, що делегатом на Міжнародний соціалістичний конгрес в Амстердамі, що відбувся в серпні 1904 року, буде не хто інший, як Михайло Русов. Він же був майже єдиною людиною серед партійних товаришів за кордоном, що добре визнавався на справах міжнародного робітничого руху, а до того досконало володів німецькою і французькою мовами, що є дуже важливою річчю на міжнародних з'їздах, і був добрим промовцем, взагалі мав всі кваліфікації на партійного репрезентанта. А поїхав на конгрес нібито Євген Голицінський, під опікою Миколи Ганкевича, делегата від УСДП Галичини. Але й М. Русов, здається, таки був на конгресі як журналіст.

РОЗХОДЖЕННЯ М. РУСОВА З РЕДАКЦІЄЮ ПАРТІЙНОГО ВИДАВНИЦТВА

Замість «Гасла», теоретичним органом РУП стала «Праця», що почала виходити у Львові від березня 1904 року. В ній вже не бачимо статей М. Русова (М. Танського), хоч він їх писав. Влітку 1904 року Русов був у Галичині, увійшовши в безпосередній особистий контакт з редакцією партійного видавництва. Може тоді або по повероті до Ляйпцігу написав Русов якусь статтю, з якою редакція «Праці» не погоджувалася. Статтю цю Русов виправив, але вона і після виправки була забракована, — «не знайшла більшости» в редакційній колегії, як про це повідомлялось у відділі «Переписка редакції» (ч. 6-7 «Праці» за серпень-вересень 1904). Редакційна колегія складалася тоді з О. Скорописа, Катерини і Євгена Голицінських. Близько до редакції стояв тоді і М. Меленевський.

Що це за стаття була — не знати. Можна припускати, що Русов зареагував на статтю «Праці» (ч. 4-5 за червень-липень 1904) п. н. «Зворушливе єднання з поліцією во ім'я ідей», в якій в негідний спосіб заатаковано Миколу Левитського і прирівняно його артільну діяльність з Зубатовщиною, з такими видумками, що Левитський «одночасно з Крушеваном дістав грошову допомогу від самого царя Миколи II — 2 500 рублів!» М. Русов, що особисто близько знав М. Левитського з найкращого боку, а до того сам прихильно ставився до артільного руху і написав про цей рух статтю, міг зареагувати на негід-

ний виступ «Праці» і взяти в оборону М. Левитського! Але це лише припущення.

В. Дорошенко згадує: «Бувши влітку 1904 року на українських наукових курсах у Львові, я близько зійшовся з своїми партійними товаришами і по курсах прожив з ними цілий місяць у Синевідську Вижнім, допомагаючи в редагуванні „Праці“. Пригадую собі й досі, якими завзятими іскровцями були вони, як пильнували, щоб у виданнях не проскочило щось, що могли б російські товариші взяти „за ересь“, як безпардонно конфіскували статті, які хоч трохи відбігали від іскрового канону, або миналися з рекомендованою „Іскрою“ тематикою... Статті ж Михайла Русова (того літа й він перебував з жінкою у Синевідську) і цілком ганджувалися, правда слушно, бо в них уже позначалася тяжка хвороба, що згодом доконала цього міцного й талановитого чоловіка» (див. його «Револьюційна Українська Партія», Львів, 1921, стор. 20).

В партійному архіві у Львові зберігався жмут забракованих статей М. Русова і його переписка з редакцією «Праця». На жаль, все це пропало і немає тепер змоги перевірити, чи в цих статтях і листах Русова позначалася його хвороба, чи, може, вони були свідомством хвороби членів редакції «Праці» на іскровські «канони», від яких не тяжко було і здоровому чоловікові згубити глузд! Щодо М. Русова, то в 1904 році він умово був цілком здоровим. Перші симптоми хвороби проявилися два роки пізніше, влітку 1906 року, коли він, по чотирьох роках університетських студій у Ляйпцігу, де одружився і був уже батьком дитини, донечки, поїхав на Україну відвідати батьків. Його враження з подорожі по Карпатах у Галичині влітку 1904 року мали проявитися друком у російському журналі «Вестник Европы». Це також може бути свідомством, що він був тоді при глуздах! На жаль, не знаємо змісту цієї статті!

ХВОРОБА І СМЕРТЬ МИХАЙЛА РУСОВА

«Цілий час цього буржливого життя (революція 1905-1906) наша родина, — пише Софія Федорівна Русова в своїх споминах, — хоч і брала активну участь, переживала страшне горе: старший син мій Михайло ослаб невидужливо на тяжку хворобу нервово-мозкову... Приїздить до нас літом 1906 (з Ляйпцігу) в Алешню, і ми не пізнаємо нашого Мішу, — та сама завзятість у переконаннях, той самий палкий патріотизм, але в руках якась нескоординованість, якась непевність в орієнтації, — таке було наше жакливе спостереження.

«Коли ми привезли його до Петербургу, він уже настільки стратив свідомість, що я повела його до Бехтерова, і славетний психіатр ясно висловив свій присуд: „У вашого сина не просте розстройство нервів, а серйозна мозкова хвороба!“ — З цього моменту почався для нас всіх період невимовного горя, турбот.

«Примістили ми Мішу в Бехтерівську клініку, але вона не відповідала найменшим вимогам догляду — хворих там били, у Міші вкрали там його шлюбний перстень, це його хвилювало, і він втік, його зловили; він сумував дуже за жінкою, викликав її з Ляйпцігу, вона довго не вірила своїй недолі, благала відпустити Мішу до Ляйпцігу де кращі лікарі, кращі лікарні.

«Повезли ми з нею нашого хворого, влаштували його в найкращій лікарні, і йому наче краще стало. Упродовж 2-3 місяців він так домагався в листах, щоб ми його забрали з лікарні, що я не витримала, поїхала по нього... Міша сам з великою радістю згодився повернутися до Петербургу. Забрала я його і його маленьку однорічну Олю і зимою перевезли їх до нас...

«Довший час Міша жив укупі з нами, потім по різних приватних лікарнях, то знову з нами на літньому побуті в Орієнбавмі. Свідомість у нього то зникала, то знов верталася, хвороба виявлялася в неоднаковій мірі...

«Після деяких просвітів усі його думки зверталися до України, тільки українська пісня могла найкраще заспокоїти хворого; на Україну летіли усі останні свідомі почуття безталанного сина.

«У 1909 році 11 лютого ст. ст. в Петербурзі в лікарні „Всіх скорблящих” урвалася остання нитка молодого життя. В болотяну землю Петербурзького кладовища (фінляндського) сховалося серце, котре весь час життя билосся ласкаво до України, до її волі і долі...»

ЛЮБОМИР ВИНАР: КНЯЗЬ ДМИТРО ВИШНЕВЕЦЬКИЙ

Розділ I

ІСТОРИЧНА ДОБА І РОДОВІД ДМИТРА ВИШНЕВЕЦЬКОГО

Життєвий шлях Дмитра Вишневецького тісно пов'язаний із формуванням і кристалізацією нової української суспільно-політичної сили — українського козацтва. В цьому аспекті можна вважати часи, в які він проживав і діяв, переломовими в українському історичному процесі. Цей перелом визначається постановням козаччини, яка вилонилася з усіх суспільних верств українського населення, починаючи від українського аристократичного середовища — українських панів, і кінчаючи селянством і взагалі народними низами. Козаччина явище барвисте й сукупне, а тому історичні гіпотези, що зв'язують генезу української козаччини з одною суспільною верствою, не витримують критики в світлі історичних джерел. Характеристична в цьому відношенні теза радянських істориків, які виводять українську козаччину від селян і міщанських низів та заперечують будь-який вплив української аристократії на формотворчий процес козаччини. Така одностороння настанова виключає об'єктивну оцінку суспільно-політичного явища козаччини, як комплексного та з погляду соціальної стратифікації різнородного феномену.

Участь кн. Дмитра Вишневецького та його магнатських і шляхетських сучасників у формуванні української козаччини вказує на великий вплив тодішньої української провідної верстви на розвиток і творення нової суспільної верстви. Такі діячі, як кн. Дмитро Путятич (воєвода київський), Юрій Пац (воєвода київський), кн. Богдан Глинський, Сенько Полозович, Криштоф Кмитич, Остафій Дашкович і цілий ряд інших українських панів, увійшли в історію України як «хресні батьки» козаччини.

Українські землі в часи Д. Вишневецького входили в склад Литовсько-Польської держави, що в ній чимраз більший вплив здобували польські політичні й церковно-релігійні чинники. По невдалому повстанні кн. Михайла Глинського в 1508 році українські князі, з метою відірвати Україну від Литви й відновити Руську державу, вже не ставили відкритого збройного спротиву Литві й Польщі. Українська суспільність тих часів, як удатно відмітив М. Грушевський,

жила тихим, придавленим і малопомітним життям. Українську провідну верству систематично усували від впливовіших державних постів, і вона з часом переходила в польський табір, міняючи предківську віру. Рівночасно кріпшав визиск суспільних низів — міщанства й селянства, які чимраз більше попадали в залежність від польської та литовської шляхти. У Галичині під Польщею існували ще гірші відносини. Крім економічного визиску й соціальної нерівності, долучувався ще й релігійний фактор — православних українців уважано за «нижчих» у противенстві до католиків. Це рівно ж вплинуло на польонізацію знатних українських родів. Лише декілька знатних українських родин держалося своєї батьківської віри, обороняючи українське населення перед ворогами. До них належав старинний рід Вишневецьких, один із найвизначніших українських княжих родів XVI століття.

Вишневецькі походили з українського княжого роду на Волині, з генеалогічної лінії турово-пинських Рюриковичів.¹⁾ За родоначальника вважається князь Федько Несвіцький, прабатько чотирьох княжих родів: Збаразьких, Вишневецьких, Поридьких і Воронецьких, які прізвища дістали від назв своїх маєтків.²⁾ Родове прізвище Вишневецьких походить від Вишневця, нині міста на Волині. Генеалогія цього роду була доволі заплутана. Польські хронікарі XVI ст. — М. Стрийковський і Б. Папроцький помилково виводили вищеназвані княжі роди від князя Федора Корибутовича, сина князя Корибута Дмитра Ольгердовича, який княжив у Новгороді Сіверському до 1393 року. В половині XIX століття польський родознавець Казімір Стадницький, а згодом Адам Бонецький³⁾ і Вольф документально ствердили, що Федір Корибутович не мав синів і тому легенда про походження Вишневецьких від литовського роду Гедиміновичів не має підстави. Дискусія про це питання доволі докладно відтворена в праці А. Яблоновського «Ród Gedymina».^{3a)} Проте, як правильно зазначає Сенютович-Бережний, деякі «любители» родознавства продовжують користуватися застарілими джерелами без жадної наукової критики і пишуть про ці роди, як про Корибутовичів,⁴⁾ і тим самим легалізують історичну легенду.

¹⁾ J. Wolff, op. cit., p. 275.

²⁾ Докладно про генеалогію Ф. Несвіцького пише д-р В. Сенютович-Бережний у джерельній студії: «Історичне місце князя Федька Несвіцького», «Літопис Волині», р. IV, ч. 4, 1958.

³⁾ Ad. Boniecki, op. cit., p. 375.

^{3a)} «Pisma Aleksandra Jabłonowskiego» (7 vols.). Vol. VII: «Rzeczy polskie», «Ród Gedymina» (Warszawa, 1913), pp. 347-360.

⁴⁾ В. Сенютович-Бережний, «Князь Дмитро Байда-Вишневецький і його рід», «Америка», ч. 232-233 (грудень), 1956.

На цьому місці подаємо уривок із статті Сенютовича-Бережного, що стосується кн. Ф. Несвіцького й розгалуження його роду:

«Князь Федько Несвіцький, бойовий товариш Свитригайлів у боротьбі проти Польщі, помер коло 1441, залишивши по собі сина Василя († 1463),

Батьком Дмитра був князь Іван Михайлович Вишневецький, староста єйський, ворнянський, пропойський і чичерський, а матір'ю Анастасія Семенівна Олізар, вдова по князю Янушеві Сангушкові.⁵⁾

По лінії матері Дмитро був споріднений із знатним албанським родом Скандербега, з князям сербським родом Якшичів і молдавським господарем Стефаном Великим (1457-1504). П. М. Попов у праці «Албанія в російській та українській літературах XV-XX ст.» про ці зв'язки пише так:

«Дружина Скандербега Доніка була однією з восьми дочок албанського князя Аріаніті-Комнена і Ангеліни, вдови сербського деспота (тобто правителя) Стефана, осліпленого за наказом турецького султана Амурата II і визнаного сербами за святого. Діти цієї сербської „деспотиці” Ангеліни наслідували звання сербських деспотів. Зокрема син Ангеліни і рідний брат Доніки, дружини Скандербега, сербський деспот Іован одружився з сербкою Оленою Якшич. Одна

а той мав синів: Василя, Семена та Солтана. Від старішого, Василя, пішли вищезгадані чотири князівські роди, що свої прізвища дістали від назв головних мастків.

«Князь Василь унаслідував Збараж, Семен Колодин, а Вишневець дістався наймолодшому Солтанові.

«Василь Васильович, одружений з Ганною (прізвище її до нас не дійшло) мав трьох синів: Семена, який продовжив галузь князів Збаразьких, Михайла та Федора (родоначальника Порийських і Воронежських).

«Після смерти бездітного кн. Солтана, Вишневець перейшов тимчасово до княгині Ганни, дружини його брата Василя, а від Ганни у 1478 році до їх сина Михайла Васильовича, намісника Брацлавського. Уже володіючи Вишневецем, Михайло ще довгий час продовжував зватися князем Збаразьким, але в одному акті з 1512 року від уже іменується князем Вишневецьким.

«Від кн. Михайла і пішов цей славний рід.

«Хоробрий вояка, князь Михайло громив татарів на пограниччі та доходив навіть до Криму. Багато невільників та невільниць, взятих ними на Україні, він звільнив, і народ благословив його ім'я. Він був одним з найближчих друзів і бойових товаришів князя Костянтина Івановича Острозького, великого гетьмана Литовського, з яким проробив численні славні походи. 28 квітня 1512, як описує М. Стрийковський, князь К. І. Острозький, разом з Миколою Конєцпольським та кн. Михайлом Вишневецьким погромили 26 тисяч перекопських татар, недалеко Вишневеця, під селом Лопушним.

«Князь Михайло бився тут разом з чотирма синами, яких мав від подружжя з Тетяною (прізвище її до нас не дійшло).

«Це були: Іван, майбутній староста чигиринський і пропойський, Федько (помер молодим), Федір (також майбутній староста чернігівський і пропойський, після свого брата) та Олександр, майбутній староста речіцький. Іван продовжив князівську галузь роду, яка вигасла у 1744 році з смертю Михайла-Сервація, гетьмана Литовського. Над труною Михайла-Сервація під час похорону був розбитий гербовий щит Вишневецьких на знак того, що вмер останній представник цього роду.

«Від Олександра пішла галузь Вишневецьких, що дала Польщі короля Михайла, на якому вона вигасла у 1673 році».

⁵⁾ J. Wolff, op. cit., p. 564.

з дочок цього подружжя згодом вийшла заміж за українського магната князя Івана Вишневецького, а друга — за Петра, Волоського воеводу, відомого нам з творів Пересвєтова. Сестра згаданої Олени Якшич Анна була одружена з іншим українським магнатом, князем Василем Глинським. У них була дочка — Олена Глинська, згодом — друга дружина великого князя Московського Василя Івановича і мати Івана IV Грозного». ⁶⁾

З другого боку, рідний племінник Дмитра — кн. Михайло Олександрович Вишневецький († 1584), каштелян київський і староста канівський, черкаський і лобецький, був одружений з Єлисаветою Юр'ївною Деспот Зеновичевою, яка була прямим нащадком роду сербських деспотів Зеновичів. ⁷⁾

Ці родинні споріднення дому Вишневецьких із албанськими, сербськими й молдавськими родами грали велику роллю в оформленні лицарського світогляду кн. Дмитра Вишневецького та мали вплив на його протимусульманське наставлення, як також на його пізніші політичні концепції. Як відомо, родова традиція, у цьому випадку боротьба з мусульманським світом, відіграла дуже важливу роллю і часами була стимулом певних життєвих виявів представників знатних родів.

Дмитро Вишневецький мав трьох братів і одну сестру: кн. Андрій Іванович Вишневецький був каштеляном луцьким і воеводою волинським († 1584), кн. Костянтин Іванович († 1574) старостою житомирським і Житмонт Іванович, про якого не дійшли жадні важливіші вістки. Сестра Дмитра, княжна Катерина Іванівна Вишневецька, вийшла заміж за Григорія Ходкевича, великого гетьмана литовського і каштеляна волинського. ⁸⁾

Герб Вишневецьких, помилково названий «Корибутом», витворився на основі родового знаку кн. Федора Несвіцького. Він складався із срібного Хреста з рівними й перехрещеними раменами, півмісяця зверненого ріжками золотої барви вниз і золотої шестираменної зірки. Всі ці знаки були вложені на червоне щитове поле.

Рід Вишневецьких був знаний у XVI столітті як один із найзавзятіших противників татар. Батько Дмитра разом з його матір'ю були захоплені в 1544 році до татарської неволі й перебували декілька літ

⁶⁾ П. М. Попов, «Албанія в російській та українській літературах XV–XX ст.» (Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, Київ: АН УРСР, 1959), стор. 36–37.

⁷⁾ Докладніше про сербські зв'язки в праці А. В. Стороженка, «Стефан Баторий и днепровские казаки», Київ, 1904, 169–170; також М. Н. Тихомиров, «Исторические связи русского народа с южными славянами с древнейших времен до половины XVI в.» («Славянский сборник»; Москва, ОГИЗ — Госполитиздат, 1947), стор. 189–195.

⁸⁾ А. Б. Лобанов-Ростовский, «Русская родословная книга», т. I (изд. 2, СПб, 1895), стор. 103–104.

РОДОВІД КНЯЗЯ ДМИТРА

Родоначальник

Михайло Збараський-Вишневецький † по 1516,

х 1. Н. споріднена з родом Радзівіллів
 х 2. Н. Н.

1

1

Іван Вишневецький † бл. 1542
 кор. дворянин 1522, староста
 ейшицький, ворнянський, чечер-
 ський, пропойський
 х 1. по 1516 Анастасія Семенівна
 Олізар (вдова по кн. Янушу Сан-
 гушкові) † бл. 1536
 х 2. бл. 1538 Магдалина Деспотів-
 на † по 1570

Федько Вишневецький † 1549
 стар. степанський
 х 1. перед 1530 Богданна Голь-
 шанська-Дубровицька
 х 2. Марія Путятянка

1

1

1

Катерина
 х Григорій Ходкевич,
 каштелян віленсь-
 кий, гетьм. Вел. Кн.
 Лит.

Дмитро Байда † 1563
 організатор козаччи-
 ни

Андрій † 1584 кашт.
 волинський 1568, бра-
 цлавський 1572, вое-
 вода волинський 1576
 х Євфимія Вербиць-
 ка † 1589

Умовні позначення:

х = одружений (-а), Н. = ім'я невідоме, Н. Н. = ім'я і рід невідомі.

ІВАНОВИЧА ВИШНЕВЕЦЬКОГО

на Вишнівці, намісник брацлавський 1501-7

1	2
Федір Вишневецький † 1533 стар. пропойський і чечерський 1524 x 1. Н. з роду господаря Стефана † перед 1523 x 2. перед 1533 Настасія Жилінська † перед 1535	Олександр Вишневецький † 1555 стар. речиський x Катерина Скоруцянка † по 1568 ↓ Від кн. О. Вишневецького пішла галузь Вишневецьких, що дала Польщі короля Михайла 1669, вона вигасла з його смертю 1673 року

1	1	2
Константин † 1574 кор. дворянин 1570, староста житомирський x Анна Єлисавета з Вільхівця Сверцівна † 1582 ↓ x	Жигмонт † 1552 (?)	Олександра x Іван Шимкович

Княжа галузь роду кн. Івана Вишневецького вигасла із смертю литовського гетьмана Михайла Сервація Вишневецького 1744 року.

у Криму. Повернувшись з неволі, кн. Іван Вишневецький далі ходив походами на татар і став для них одним з найбільших пострахів. Щоб докладно зрозуміти життя і добу Д. Вишневецького, коротко зупинимось на татарсько-українських відносинах того часу.

Україна XVI століття стояла під знаком частих грабіжницьких татарських набігів, які позначилися на народній психології і мали важливий вплив на розвиток суспільного й політичного життя України. В нижній течії Дніпра татари побудували цілий ряд твердинь,⁹⁾ які були запільною базою їхніх походів на Україну. З цього часу перенеслася до нас відома пісня, в якій образowo представлено трагедію українського населення:

Зажурилася Україна, що ніяк прожити —
 Витоптала орда кіньми маленькі діти.
 Ой, маленьких витоптала, великих забрала,
 Руки назад пов'язала, під хана погнала.

Без перебільшення можна твердити, що «татарська проблема» на Україні XVI століття була однією з основних і тому вимагала від українського населення якнайскорішої і якнайуспішнішої розв'язки. Розвиток козаччини, яка спершу виявила себе як дефензивний чинник, що при своєму скорому й нагальному рості швидко набрав офензивних форм, був головною протиакцією українського населення. Козаки за відносно короткий час, з огляду на мілітарну слабкість Польщі і Литви, перебрали в свої руки головну оборону українського населення перед татарськими набігами. Князь Дмитро Вишневецький не лише сприяв розвиткові українського козацтва, але й сам безпосередньо вклучився в його розбудову, приспівуючи його соціальну й політичну кристалізацію. На нашу думку, українське козацтво без безпосередньої участі українських аристократичних родів не могло б стати, за відносно короткий час, такою сильною організацією, яка відіграла згодом вирішальну роль в політично-суспільному житті України.

Залишилося мало документів, на основі яких можна б повністю відтворити життя Дмитра Вишневецького — цього, за словами Д. Яворницького, «справжнього козака по вдачі і знаменитого вождя свого часу». Народився він по 1516 році, в якому батько Дмитра, князь Іван Михайлович Вишневецький, одружився із княжною Анастасією Семенівною Олізар, вдовою по князю Янушу Сантушкові Ковельському. Вперше ім'я Дмитра Вишневецького зустрічаємо в 1545 році під час люстрації Волинського воеводства. З того довідуємось, що Д. Вишневецький був власником волинських сіл у Крем'янецькому повіті: Підгаєць, Кушнина, Таражі, Камариня, Крутнева,

⁹⁾ З важливіших згадаю Іслам-Кермен (Аслан городок, Каховка), Ін-Кермен (на лів. березі Дніпра), Кази-Кермен (Берислав).

Окшина, Лопушна.¹⁰⁾ Маєтки його були не дуже великі, якщо взяти до уваги сучасників Вишневецького, який не інтересувався спеціально поширенням своїх лятифундій.

З 1546 року зберігся судовий документ про розправу між кн. Д. Вишневецьким і кн. А. Чарторийським за якийсь дім у Вільні, а в 1548 році Дмитро судився нібито за нанесення обид підданам королеви Бони.¹¹⁾ Ці судові розправи можуть, до певної міри, ілюструвати життєвий динамізм майбутнього організатора дніпрового козацтва. Уже в той час кн. Дмитро звернув на себе увагу своїми винятковими військовими здібностями. Так у 1550 році Я. Претвич рекомендує його як одного з визначніших керівників боротьби з татарами.¹²⁾ Дальша діяльність кн. Дмитра Вишневецького пов'язана майже всеціло з організацією козацтва та його протитатарської боротьби.

Годиться підкреслити, що участь Д. Вишневецького й інших магнатів у козацькому русі внесла в ранню козацьку ідеологію елемент лицарськості, як однієї із основних прикмет козацького життя. Крім того, він носився з певними політичними плянами супроти Криму й Молдавії, в яких українське козацтво мало відограти головну роль. Тому не можна погодитися з думкою А. Яблоновського, який писав, що Вишневецький «istny ten paladyn stepowy... zanedto był oddany swoim osobistym ambitnym widokom i rozpasanym porywom, ażeby dokonać jakiegoś szerszego zadania».¹³⁾

Навпаки, Вишневецький своєю бурхливою діяльністю доконав великого чину, організуючи та оформляючи українське козацтво. І в цьому полягає його найбільша заслуга в українській і взагалі східноєвропейській історії. Тому треба погодитися з М. Грушевським, що «неспокійна енергія (Вишневецького — Л. В.) не проминула безслідно, а запліднила певними ідеями, певними конкретними прикладами життя українського пограниччя. Я бачу певні аналогії, певні ідейні зв'язки з діяльністю Вишневецького не тільки в самій ідеї Запоріжжя, як постійної твердині серед степового моря, але і в політиці пізніших козацьких ватажків — в їх змаганнях грати певну міжнародну роль».¹⁴⁾

Не зважаючи на те, що Грушевський більш інтуїтивно відчув вагу Вишневецького в українському історичному процесі, — підсумовуючи його діяльність, він пише: «Сей степовий авантюрист... з попередників пригадує не в однім Дашковича, тільки все таки більше неповздержливий, невгамований, широкий. І тому коли

¹⁰⁾ Źródła dziejowe, VI (Warszawa, 1877), pp. 92, 94.

¹¹⁾ Стороженко, цит. пр., стор. 519.

¹²⁾ Грушевський, цит. пр., стор. 15.

¹³⁾ A. Jabłonowski, «Kozactwo», p. 150 (Pisma A. Jabłonowskiego, vol. II, Warszawa, 1910).

¹⁴⁾ Грушевський, «Історія України-Руси», (1956), т. VII, стор. 114.

Дашкович кінець-кінцем скінчив ролею державного мужа, Staatsmann-a, Вишневецький скінчив авантюристом».¹⁵⁾

Такий суворий осуд нашого історика не відзеркалює в світлі історичних джерел повноти життєвої боротьби та ідейних прямувань Дмитра Вишневецького. Це правда, що він, як і багато його сучасників, був шукачем пригод, проте заходи Вишневецького мали глибшу мотивацію і аж ніяк не зводилися до звичайної «авантюричності». Ідея слави, як одна з основних ідей Київської і Галицько-Волинської держави, культивувалася і продовжувалася українськими княжими родами XV та XVI віків. Тому гонитву за славою і бравурними пригодами можна уважати за вияв лицарського світогляду Д. Вишневецького — він їх знаходив у боротьбі з татарами. Життя Вишневецького, як одного з найвизначніших «хресних батьків» української козаччини — в легендарних формах усної і письмової української творчості — перенеслося до наших часів, з наголошенням його лицарських прикмет.

Участь українських князів, бояр і взагалі провідної тодішньої верстви в організації козаччини була не випадковою, а історично конечною. Тому ми з великим застереженням ставимосся до висновків польського історика В. Томкевіча, який причини їхньої участі бачить у «pasji rycerskiej, połączonej niewątpliwie zarówno z hazardem sportowym, jak i chęcią zdobycia łupu w postaci tabunów bydła tatarskiego».¹⁶⁾

Також сьогоднішня теза радянської історіографії, мовляв, українська козаччина створилася із суспільних низів, т. зв. «голотів», не витримує в світлі джерел історичної критики. Українська козаччина створилася як реакція на тодішні суспільні й політичні відносини та татарські наїзди на Україну. Дефензивна боротьба проти татар за відносно короткий час перетворилася в наступ українських козаків на татарські володіння і в колонізацію південноукраїнських земель. В творенні та оформленні нової суспільної групи, а згодом верстви, брали активну участь усі суспільні шари українського населення, а зокрема українська аристократія.

¹⁵⁾ Там же, стор. 115.

¹⁶⁾ Wł. Tomkiewicz, «O składzie społecznym i etnicznym kozaczyzny ukraińskiej na przełomie XVI i XVII wieku», «Przegląd historyczny», vol. 37, Warszawa, 1948, p. 250.

Розділ II

ПРОТИТАТАРСЬКА БОРОТЬБА І ФОРМУВАННЯ КОЗАЧЧИНИ

Черкаський староста О. Дашкович був першим, що в 1533 році запропонував окремий проект про організацію двотисячного відділу козаків для боротьби з татарами. Він також запропонував побудувати на більших дніпрових островах козацькі кріпості-замки, щоб унеможливити татарам переправу через Дніпро.¹⁾ Як відомо, з проекту Дашковича нічого не вийшло, а в 1550-их роках його реалізацією займався Д. Вишневецький.

Щоб докладно зрозуміти ролі татар в українському історичному процесі XVI ст., мусимо коротко зупинитися на значенні Криму та взагалі татарського воєнного потенціалу. У 1474 році кримський ханат визнавав зверхність Порти. Підпорядковуючи собі Крим, Оттоманська імперія здобувала ключ до України, Литви, Молдавії, Польщі та Московщини. Не можемо забувати також, що в XVI ст. Туреччина стояла в zenіті своєї слави. Починаючи від 1474 року, Україна була виставлена на періодичні грабункові наїзди татар. Тому розуміємо багатозначне твердження-запит історика А. І. Барановича, мовляв, «трудно сказати, чи менше потерпіла спустошена Україна в другій половині XVI і початку XVII ст., як Франція в часи релігійних воєн; один татарський набіг можна почислити на декілька років руйнуючої війни».²⁾

В деяких великих походах татари набирали біля ста тисяч невільників. Якщо до того додати зруйновані села й міста під час нападів, які мали безпосередній вплив на господарство й взагалі економіку України, тоді усвідомимо собі нищівну силу татарських нападів.³⁾ Згодом, по заснуванні Запорозької Січі, і впродовж XVII ст. бачимо козаків часами в ролі союзників Криму. Крім того, не можна забувати господарських зв'язків Запоріжжя з Кримом, де козаки купували сіль та інші продукти. Це безперечно дало свій безпосередній вплив на зв'язки козаків із кримськими татарами.

В українській і російській історіографіях загально прийнятий погляд, що в 1550 році Д. Вишневецький був старостою Черкас і Канева. М. Грушевський однак твердить, що в ті часи ці замки держав кн. Дмитро Сангушко, а в тогочасних документах є лише згад-

¹⁾ Bielski, «Kronika» (ed. Turowski), p. 1059.

²⁾ А. И. Баранович, «Население предстепной Украины в XVI веке» «Исторические Записки АН СССР» (Москва, 1950), ч. 32, стор. 215.

³⁾ В останні часи появилася цікава монографія М. А. Алекберлі, «Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии во второй половине XVI — первой половине XVII веков» (Изд. Саратовского университета, 1961). У цій праці автор досить докладно аналізує взаємини України з Кримом.

ка, що старостою був кн. Дмитро, без подання прізвища. На думку М. Грушевського, Вишневецький був тоді заабсорбований організацією козаччини.⁴⁾ І так до сьогодні це спірне питання не розв'язане через брак точних джерельних даних. Сучасна українська радянська історіографія намагається представити Дмитра Вишневецького як ворога козацького руху, що він ніби основним завданням своїм ставив стримувати козаків від протитатарських походів. Офіційний її репрезентант В. Голобуцький в своїй праці, «Запорожское казачество»,⁵⁾ як також у гаслі, «Запорізька Січ» в «Українській радянській енциклопедії» намагається джерельно підтвердити цю штучно спрепаровану й натягнену гіпотезу радянської історії. Ось що він пише в «УРЕ»: «Заснування З. С. припадає десь на 40-і рр. 16 ст. За даними М. Бельського, спершу місцем розташування З. С. був острів Томаківка (побл. теперішнього м. Марганця Дніпропетровської обл.), за 60 км на південь від острова Хортиця...

«Створення З. С. за порогами викликало занепокоєння серед польсько-литовських і укр. феодалів. У 1533 на Петроковському соїмі черкаський староста О. Дашкович подав проєкт негайного спорудження фортець на дніпровських островах, де передбачалось поставити урядові залоги у 2 тис. чол. Але до здійснення проєкту загарбання запорізьких земель приступили пізніше, коли 1551 черкаським і канівським старостою став укр. магнат князь Дмитро Вишневецький. На чолі загону Вишневецький з'явився на Запоріжжі і збудував (бл. 1554-55) на острові Мала Хортиця фортецю. Посилаючись на цей факт, рос. дворянська і укр. бурж.-націоналістична історіографія створила версію, за якою Вишневецький був проголошений організатором запорізького козацтва і засновником-„фундатором” З. С., при чому збудована фортеця на острові Мала Хортиця ототожнювалася з З. С., а Вишневецький — з героєм старовинної укр. народної пісні козаком Байдою. Насправді фортеця на о. Мала Хортиця була заснована Вишневецьким для наступу на запорожців».⁶⁾

Поминаючи вже фальшиву інтерпретацію проєкту Дашковича, з повною відповідальністю можемо ствердити тенденційність висновків Голобуцького, як рівно ж повне однібічне натягнення історичного джерела — «Хроніки» Бельського. Записки Бельського про козаків хронологічно відносяться до часів Стефана Баторія (1570-і рр.), а не до 1540-их років, як це хибно подає автор. Бельський писав: «Jest i trzeci takowy (ostrów), który zowią Tomakówką, na którym najwięcej nizowi kozacy mieszkują, jakoż im stoi za najmocniejszy zamek...»; до цього острова відносяться ще й такі слова: «a na ziemę do miast blizkich się rozchodzą, jako do Kijowa, Czerkas i innych,

⁴⁾ Грушевський, «Байда-Вишневецький...» (Київ, 1909), стор. 16.

⁵⁾ В. А. Голобуцький, «Запорожское казачество» (Київ, Госполитиздат УССР, 1957), стор. 72-73.

⁶⁾ «УРЕ», (Київ, 1961), стор. 181-182.

łodki swe na ostrowie na bezpiecznym miejscu na Dnieprze gdzie pochowawszy i kilkaset tam człowieka zostawiwszy na korzeniu, jako oni mówią, przy strzelbie, jakoż mają i działka swe...“⁷⁾

Хронологічно цей опис відноситься до т. зв. «війни Івоні» — себто по 1574 році, отже до часу, коли Вишневецького вже не було між живими. І саме на цьому джерелі Голобуцький сконструював свою гіпотезу, бажаючи протиставити козацькому замкові на Хортиці неіснуючу ще тоді Запорізьку Січ на острові Томаківці.

У своєму ранньому періоді козаччина проявила себе в різних видах, головне в дружинних формаціях під проводом окремих козацьких отаманів.⁸⁾ Дмитро-Байда Вишневецький був першим відомим в історії, який прив'язав українських козаків до певної території і вибудував козацьку твердиню. Про існування Запорізької Січі чи взагалі сталого козацького осередку за Дніпровими порогами до часів Д. Вишневецького немає жадних історичних джерел, а тому гіпотеза Голобуцького не знаходить підтвердження в історичних документах. Автор цих рядків припускає, що вже в першій половині XVI ст. окремі козацькі ватаги мали свої випадові бази на дніпрових островах і їх переносили з одного місця на друге в залежності від обставин. Проте, ці козацькі леговища не були Запорізькою Січчю, як це сугерує радянський історик.

В 1550-их роках Вишневецький став головним промотором організації козацького руху, головним завданням якого було унешкідливити татарську експансію і поставити твердий фундамент під козацьку організацію.

Виїзд до Туреччини

У 1553 році Д. Вишневецький несподівано виїхав до Туреччини. Як згадував кн. Острозький у листі до короля Жигмонта Августу, він виїхав «з усією своєю ротою, себто з усім козацтвом і хлопством, яке тримав коло себе».⁹⁾

Причини виїзду Д. Вишневецького до Туреччини ще до сьогодні відповідно не навітлені. Грушевський припускає, що Вишневецький правдоподібно бажав опертися та Туреччину проти татарського ханату, бо литовське правительство не давало йому відповідної допомоги. Проте на цю гіпотезу покищо немає безпосереднього джерельного підтвердження. Поїздка Вишневецького до Істамбулу належить до найбільш невияснених і містерійних моментів його життя. Дехто намагався поставити під сумнів перебування Вишневець-

⁷⁾ «Хроніка» Бельського, стор. 1359.

⁸⁾ Формотворчий процес українського козацтва аналізує автор в окремій праці, присвяченій ранній історії української козаччини.

⁹⁾ Грушевський, цит. пр., стор. 16; Listy Zygmunta Augusta, p. 5.

кого в Туреччині, мовляв, це була лише поголоска, а фактично він подався на Запоріжжя.¹⁰⁾ Проте в світлі джерел не підлягає сумніву, що Дмитро такий їздив до султана з певними пропозиціями та деякий час там проживав. У тогочасних французьких джерелах збереглася вістка про перебування Дмитра — «*vaillant capitane*» в Істамбулі.¹¹⁾ На думку Стороженка, у Туреччині Вишневецький був у 1554 році і проживав у Білгороді (Акерман),¹²⁾ проте це твердження необґрунтоване.

Тепер виринає перед нами основне питання — причина виїзду Д. Вишневецького в Туреччину. На думку А. Стороженка, причина лежала в непорозумінні Вишневецького з литовсько-польським урядом. Більш-менш таку саму позицію займає Яворницький, який пише, що Вишневецький по старому праву добровільного від'їзду слугаючих людей від короля поступив на службу до турецького султана.¹³⁾ На думку Голобуцького, Вишневецький їхав з наміром запропонувати султанові проект утихомирення запорожців, які весь час наїздили на турецькі посілости. Свою гіпотезу скріплює історик листом Жигмонта Августа до кримського хана Девлет-Гірея з 2 травня 1557, в якому король згадував, що Вишневецький одержав від султана багаті дари і обіцяв не допустити козаків чинити шкоди татарським чабанам.¹⁴⁾ На ділі Голобуцький неввірно інтерпретує королівський лист, що його Жигмонт Август писав з інтенцією улегшити протитатарську діяльність Вишневецького, підкреслюючи його знайомство з турецьким султаном. Проте це не перешкоджає Голобуцькому витягнути для себе потрібні висновки, які представляють Дмитра як лютого ворога українських козаків. Що вся життєва діяльність Вишневецького зовсім заперечує тезу Голобуцького — це радянського історика зовсім не заторкує і не турбує.

Також гіпотеза Яворницького про службу Вишневецького в турецького султана не знаходить джерельного підтвердження. Мабуть, найбільше близькою до правди є думка М. Грушевського, який твердив, що у Вишневецького «була ідея союзу на два фронти: опираючися на Литовсько-Польську державу і підтримувати добрі відносини з Туреччиною, держати в руках Крим».¹⁵⁾

У цьому не було нічого дивного, бо між Туреччиною і Кримом час від часу доходило до тертя і непорозумінь.¹⁶⁾ Таку тактику стосу-

¹⁰⁾ З українських істориків лише Сенатович-Бережний у своїй статті, «Князь Дмитро Байда-Вишневецький і його рід» заперечує поїздку Вишневецького до Туреччини. Це твердження джерельно не обґрунтоване.

¹¹⁾ *Negotiations de la France dans la Levant* par E. Charriere (Paris, 1850), vol. II, p. 632.

¹²⁾ А. Стороженко, цит. пр., стор. 526.

¹³⁾ Д. Яворницький, «История запорожских козаков», I (1895), стор. 21.

¹⁴⁾ Голобуцький, «Запорожское казачество», стор. 73.

¹⁵⁾ Грушевський, VII, стор. 116.

¹⁶⁾ Докладніше про турецько-татарські взаємини читач знайде в згадуваній праці Алекберлі.

вала деколи Московщина, яка провадила часто війну з Кримською ордою, а zarazом утримувала тісні зв'язки з Портою.¹⁷⁾ Хоча гіпотеза Грушевського не знаходить прямого документального підтвердження, проте вона найбільше логічна на фоні протитатарської діяльності Вишневецького в 50-их рр.

Також тяжко встановити, чи з Д. Вишневецьким виїхала вся козацька дружина, чи лише він сам з людьми свого найближчого оточення. Відповіді на ці питання напевно лежать у неупорядкованому Турецькому державному архіві. Румунський історик Йорґа свого часу твердив, що Вишневецький прийняв турецьке підданство — на що немає жадних джерельних даних.¹⁸⁾

Думаємо, що в плянах турецької поїздки Дмитра рівно ж відіграло ролю бажання Вишневецького пізнати Туреччину та двір падишаха. Як згадує Яворницький,¹⁹⁾ польський король значно затривожився виїздом Вишневецького, маючи на увазі непорозуміння Вишневецького з польсько-литовським урядом. Проте ці побоювання були безпідставні, бо вже в перших місяцях 1554 року Вишневецький приїхав на Україну. По повероті з Туреччини кн. Дмитро Вишневецький одержав королівську охоронну грамоту і в товаристві свого приятеля кн. Миколи Сенявського відвідав короля і поділився із ним враженнями з своєї поїздки, як також плянами протитатарської боротьби. Вияснення Вишневецького були прийняті, і він знову нав'язав відносно добрі взаємини з польсько-литовським урядом.

Козацька твердиня на острові Мала Хортиця

Повернувшись з Туреччини, Дмитро Вишневецький одержав Черкаське і Канівське староство. Рівночасно він зайнявся організацією козацької дружини, плянуючи в короткому часі побудувати козацьку твердиню на острові Хортиця. До сьогодні не устійнено дати побудови козацького замка. Грушевський відносив цю дату до початків 1550-их рр.,¹⁾ отже перед виїздом до Туреччини. Більшість українських істориків прийняла рік 1556 за рік збудування козацької твердині, що більше відповідає розвиткові історичних подій. В «Енциклопедії Українознавства» під гаслом «Запорізька Січ» читаємо, що «перша З. С. постала бл. 1552 р. на о. Мала Хортиця... її організатором був кн. Дмитро Вишневецький».²⁾ Як бачимо, автор того гасла вважає козацький замок на Хортиці за першу Козацьку Січ. На

¹⁷⁾ Н. А. Смирнов, «Россия и Турция в XVI-XVII вв.» (Москва, 1946), т. I.

¹⁸⁾ N. Jorga, *Geschichte des Osmanischen Reiches nach den Quellen dargestellt* (Gotha, 1910), vol. III, p. 112.

¹⁹⁾ Яворницький, цит. пр., стор. 22.

¹⁾ Грушевський, VII, 115.

²⁾ ЕУ (гаслова частина), стор. 751-2.

нашу думку, немає жадних даних уважати Хортицьку твердиню за першу Козацьку Січ, яка постала в 1570-их роках на острові Томаківці. Козацький замок на Хортиці ми вважаємо, як це було згадане раніше, першим прототипом козацької Січі, в якій розвивалося військове й господарське життя Запорозжів.

Що ж являв собою острів Мала Хортиця і яку роль відігравав він в українській історії? Вже під 1103 роком у Повісті временних літ знаходимо згадку, що великий князь київський Святополк Ізяславич ішов походом проти половців в союзі з другими українськими князями і зупинився на «Хортичем острові»,³⁾ де відпочив з військом і далі подався на половців. В записках візантійського цесаря Константина Багрянородного (905-959) знаходимо деякі дані про Хортицю. Княжі війська під час походів проти степовиків завжди затримувалися на Хортиці і приносили богам у жертву півнів. Далі автор описує обичаї зв'язані з приношенням жертви.⁴⁾ Як бачимо, острів Хортиця, як і, можливо, інші дніпрові острови, відігравав дуже важливу роль під оглядом стратегічним, як також географічно-економічним на шляху «із варяг в греки». Рівно ж відомо, що в 1224 році на Хортиці українські князі перед зустріччю з татарами над рікою Калкою відбули нараду.

І взагалі в боротьбі з кочовиками цей острів відіграв визначну роль. Не диво, що Вишневецький перебрав традицію київської княжої доби і вирішив побудувати козацьку твердиню на тому самому острові. Цим ще раз наглядно підкреслюється генетичний зв'язок між українським середньовіччям і козацькою добою. В козацьку добу, як і в княжу, — основною проблемою була боротьба з нападами степовиків.

У праці Станіслава Сарніцького з 1585 року про Хортицю читаємо наступне: «остров положений в кориті Дніпра, славний з воєнного замка героя Вишневецького. Там він закріпив тривку підставу своєї могутности». ⁵⁾

Спершу історики думали, що козацький замок був збудований на острові Велика Хортиця.⁶⁾ Проте вже Еріх Ляссота в своїм «Щоденнику» з 1594 року зазначав: «Пристали к берегу пониже острова Малой Хортицы, лежащего навдалеке от первого; здесь находится замок, построенный Вишневецким лет 30 назад и в последствии

³⁾ Повесть временных лет по Лаврентьевской летописи 1372 г. (АН СССР, «Литературные памятники», Москва-Ленинград, 1950), ч. I, стор. 184.

⁴⁾ Z Konstytucji Porfirogenety, «O zarządzie Państwa» w Monumenta Poloniae Historica (Lwów, 1864), Vol. I, p. 18;

Константин Багрянородный, «Об управлении государством» («Известия ГИИМК», вып. 91, Москва, 1934), стор. 10.

⁵⁾ «Insula est in alveo Boristensis, clara Wisniovecii herois oeconomia militari. Ibi enim sedem et firmamentum sui roboris stabilitaverat». — Vide et cf. «Descriptio veterae et novae Poloniae», sub voce «Chortysca».

⁶⁾ Яварницький, цит. пр., т. I, стор. 82.

разрушений».⁷⁾ Лясота залишив досить докладний опис острова, що в промірі двох миль був гористий і лежав дуже близько до острова Великої Хортиці. На сьогодні о. Мала Хортиця з'єднався з суходолом. Топографію острова докладно обговорює Л. Падалка,⁸⁾ як також Голобуцький.⁹⁾ До сьогоднішнього часу на південно-північній частині о. Малої Хортиці залишилися сліди кам'яних укріплень і залишки земляного валу. Ширина острова становила приблизно два кілометри з проміром приблизно 24 кілометри. Більшість поверхні острова була покрита густим дубовим лісом. Треба відмітити, що на долішньому Дніпрі, на Запоріжжі, було біля яких 250 малих острівців. З них найбільше знані були: Томаківка, Тавань, Перун, Таволжанський, Манастирський, Скорбний і Велика та Мала Хортиця.¹⁰⁾ На згаданих більших островах козаки будували свою твердиню Січ, яку що деякий час переносили з одного острова на інший. Козацька твердиня Вишневецького була побудована з дубини, якої росло подостатком на острові. Жигмонт Август бажав, щоб Вишневецький держав сторожу проти татар і не допускав до їхніх частих наїздів, але рівночасно побоювався, щоб Дмитро не нападав на татарські селища та твердині. З кінця 1556 року донісся лист Жигмонта Августа до Радзівіла, в якому згадується, що найкраще було б Вишневецького стягнути з Хортиці й заманити дарунками до себе, а на його місце послати його стрічного брата.¹¹⁾ Проте королеві не вдалося привабити кн. Дмитра, який у той час зв'язався з московським царем Іваном Грозним, намагаючися втягнути його в свої протитатарські пляни.

(Далі буде)

⁷⁾ Мемуари, относящиеся к истории Южной Руси», вып. I, стор. 185.

⁸⁾ Л. Падалка, «К вопросу о существовании Запорожской Сечи в первые времена запорожского казачества», «Киевская Старина» (май, т. IV, 1894), стор. 261-264.

⁹⁾ Голобуцький, цит. пр., стор. 76-77.

¹⁰⁾ Докладний географічний опис запорізьких земель в XVI ст. знайде читач у праці О. Яблоновського, «Запорожье», pp. 81-89, Pisma Aleksandra Jablonowskiego, v. III, Ukraina, Warszawa 1911.

¹¹⁾ Listy Zygmunta Augusta, p. 5.

ДОВКРУГИ СС СТРІЛЕЦЬКОЇ ДИВІЗІЇ ГАЛИЧИНА

Цього року минуло 20 років з того часу, коли німецькі окупанти України, втративши велику частину українських земель, зробили спробу силою запрягти українську молодь західних областей у свою збройну формуцію п. н. «СС стрілецька дивізія Галичина». Це сталося після двох років грабіжницької політики німців, що планували перетворити Україну в колонію, а українців у рабів. Коли ж це не вийшло, німці спробували рятувати себе із допомогою українського вояка.

Щоб утворити враження, що йдеться ніби про творення української збройної частини, німецькі окупаційні власті в Галичині втягнули до цієї справи керівні кола тодішньої української допомогової організації — Українського центрального комітету (УЦК) і спеціально з цією метою організовану Бойову управу. Завдяки цьому маневрові частина української молоді піддалася добровільно-примусовому наборові, надіючись, що і в чужому однострої вона зможе захищати права українського народу не тільки перед наступом більшовиків, але у змінених міжнародних умовах також перед німцями. Ці сподівання себе не виправдали, хоч чимала кількість вояків і старшин дивізії заплатила за це життям.

У той час на Україні діяв організований український підпільний і повстанський рух — зокрема Українська Повстанча Армія (УПА). ОУН почала вести підпільну боротьбу проти німців з перших тижнів німецької окупації, коли розкрилися грабіжницькі цілі німецької окупації України. Коли на початку 1943 року стали відомі заходи німців організувати згадану дивізію, ОУН зразу протиставилася цим намаганням та засудила їх організаторів. Одним із виявів цього є між іншим передрукована тут стаття з «Бюлетеня» ч. 11 за 1943 р., п. н. «Довкруги СС стрілецької дивізії Галичина», оригінал якої знаходиться в архіві Закардонного представництва УГВР. «Бюлетень» був у той час офіціозом Крайового проводу ОУН.

Стаття «Бюлетеня» передруковуємо як документ найновішої історії України.

Редакція

Німецькі спроби примусити український елемент кривавитися на фронтах в ім'я імперіялістичних цілей Берліну, мають свою історію. Вже зимою 1941-42 стрічалися по німецьких полках чоти, створені з українців, здебільшого з вчорашніх полонених. Це про них зволив

згадати Гітлер у своїй промові з 26 квітня 1942 р., ставляючи їх на передостанньому місці поруч татар та інших «помічних народів» європейського Сходу. Здавалося тоді, що німці приступлять до творення якихось більших українських — за своїм складом — бойових одиниць. В той час появилася в «Бюлетені» стаття п. н. «В обличчі одної можливості». В ній з'ясовано було ставлення українського народу до справи творення українських військових частин. Було підкреслено, що без української держави, без українського уряду не може бути й української армії. Те, що плянують німці — це дальший визиск, цим разом фізичної сили народу, це даліше його нищення і ставлення наше до цього у тому випадку може бути тільки негативне.

Одначе в той час — весною 1942 р. — закінчилося все на короткотривалому шумі. Справа закивізувалася знову в серпні минулого року. В Західній Україні проголошено набір до т. зв. Ваффен-СС. Спроба закінчилася крахом. І саме цей крах примусив німецькі чинники шукати нових шляхів. Відмовитися від українського вояка вони не хотіли, тим більше, що, як показав гіркий досвід більшовицької зимової офензиви, власних сил вже не вистачає. Саме тоді, в самий розгар більшовицького маршу на захід, ми читали про «нових союзників», саме тоді ми слухали авдиції про Український визвольний комітет, про Українське визвольне військо. Одначе кілька тижнів після затримання більшовицької офензиви справа цього «визвольного війська» затихла. Зате закивізувалася вона в дещо іншій формі на теренах Західньої України.

Після кількамісячної метушні 28 квітня стався у Львові «державний акт» проголошення СС стрілецької дивізії Галичина. У слід за цим приступила до праці т. зв. Бойова управа, а з її рамени т. зв. набірні комісії, що діють до сьогодні.

II

Справа, про яку пишемо, настільки важлива, що вимагає якнайбільш суттєвого, холодного і всебічного розгляду.

Перше питання, яке мусимо поставити, звучить: в ім'я чого, з якою метою творять німці т. зв. галицьку дивізію? Чи для відтяження своїх дивізій, що вже близько чотирьох років кривавляться на фронті? Безперечно, що цей момент грає немаловажну роль. Застановляє, одначе те, чому твориться тільки одна дивізія? Таж німецька армія втратила під час одної тільки останньої зими кількадесят дивізій. Одна дивізія ні в чому не поправить скрутного становища на фронті. Ясно, що тут немає недоглядів ані випадковостей, що тут маємо справу з чимось згори уплянованим і послідовно реалізованим. Ситуація німців прикра не тільки на фронті. Вона так

само загрозлива для них і в запіллі. Не зважаючи на їх найбільші зусилля, не зважаючи на чисто африканське людоловство, не зважаючи на найбільш безоглядні репресії, їм не вдалосявилкоднити окупованих ними теренів. «Лапанки» давно перестали давати успіх. Квітневий побір на роботи не дав майже жодних результатів.

У світлі німецької колоніяльної політики стає ясною роля, що її має відограти т. зв. галицька дивізія; вона має бути тим магнетом, що притягне до себе якраз найбільш активні елементи запілля і віддасть їх до повної розпорядимости німецьких чинників. Німці матимуть безкровно спаціфіковане запілля і вояків, з якими на фронті зроблять, що схотять. Не твердимо, що вони їх будуть розстрілювати для спорту. Ні. Цю роботу будуть прекрасно виконувати більшовики. Це відомі факти, що з деяких німецьких дивізій лишалося по кількадесят вояків. В додатку командирами і вищими старшинами дивізії будуть німці, а вони з кров'ю наших вояків рахуватися не будуть. Позбавити запілля активного елемента — кинути його на гарматне м'ясо, словом, спожиткувати його на фронті — ось справжня суть того, що зараз за німецьким пляном, на жаль, і українськими руками твориться. І це перший момент, що визначає наше ставлення до цієї справи. Одначе він не одинокий і не найважливіший. Бо остаточно смерть тисяч людей, яка б вона для нас особисто болюча не була, є чимось, з чим нація мусить внутрішньо примиритися, якщо ціль варта цього. Але за що мають боротися тисячі українських добровольців? За ненависну «нову» чи німецьку Европу? За кривавий терор, стосований на всіх українських землях? За колоніяльний визиск і голодову смерть мільйонів? За сотні тисяч винищених полонених і в'язнів? За тисячі розстріляних борців-революціонерів? Це є те велике «за що», що проноситься сьогодні по всіх усядах української землі.

Німці дбайливо виелімінували з цієї справи всякий політичний момент. Дивізія має назву «галицької», а не української. Її відзнакою буде лев із трьома терезіанськими коронами, мова команди — німецька. Мужва і нижчий командний склад українські — вища команда з німців. Вже з цього бачимо, що це типова колоніяльна частина, щось зовсім подібне до індійських дивізій англійської армії. Чи українське громадянство, зокрема молодь, може піти на цю шопку? Дрібку здорового глузду, дрібку застанови і дрібку відваги в думанні — а нам стане ясно, що ні. Українська кров може литися тільки за українську державу і тільки в рядах української армії, а не в колоніяльних відділах буде місце для зброєдатних українців. Від ворожих імперіялістів врятує нас тільки власна — незалежна від них збройна сила, а не служба тим імперіялістам.

Німецький акт з 28 квітня має ще одну сторінку. Він намагається знову ввести лінію поділу на галичан і придніпрянців. Як відомо, вступати в дивізію можуть тільки т. зв. галичани. Це діється в той час, коли українському народові йде про якнайшвидшу ліквідацію

всяких ліній поділу, зокрема тої злощасної, що її символом став Збруч. Ясна річ, що її існування потрібне німцям і вони її при кожній нагоді підтримують. Творення т. зв. галицької дивізії є не тільки кроком до закріплення поділу на «галичан» і «придніпрянців». Це в дальшу чергу крок до компромітації української державницької ідеї взагалі. Це вода на млин більшовицької пропаганди, що постійно намагається представити українське самостійництво як німецьку імпрезу. Ми не сміємо в'язати реалізації нашої ідеї із банкрутуючим германським імперіялізмом, бо в цей спосіб відштовхуємо від неї широкі маси українського сходу, посилюємо більшовиків, ослаблюємо себе. Справи дивізії не можна трактувати з висоти галицького загумінку, але на неї треба дивитися з всеукраїнської точки погляду.

Необчислимі шкоди може принести нам ця т. зв. галицька дивізія на міжнародному форумі. По наших батьках ми одержали в спадщину марку германофілів. Треба було покласти багато трудів і жертв, зокрема протягом останніх двох років, щоб здобути для українства опінію суверенного політичного чинника. Це нам частково вдалося. Світ перестав уважати нас політичною експозитурою Берліну. Аж тепер знову знайшлися люди, які ще раз на очах світу намагаються дочепити нас до німецького воза, і то в той час, коли стає щораз більше наочним, що цей віз котиться у пропасть. Справді, більшої ведмежої послуги власній нації зробити годі.

III

Як поставився український народ до справи т. зв. галицької дивізії? Якщо йде про низи, зокрема селянство, то воно абсолютно виявило політичну зрілість і здоровий критичний змісл. Воно не бачить мети, гідної жертв, і робить з цього прями і логічні висновки. Також велика частина — можна сміливо твердити більшість — інтелігенції здорово реагує на нове посунення окупанта. І тільки горстка «діячів» у спілці з старими політичними спекулянтами, віддали себе до диспозиції німецьким імперіялістам. Пригляньмося до їх аргументів. Мають їх два. Перший, це потреба боротьби з більшовизмом, який — як твердять — грозить zalивом цілій Європі; другий, це творення зав'язку української збройної сили. Аргументи більше, ніж наївні. Для остаточного викінчення більшовиків треба б не одної, а десяток дивізій. Це раз. Два, дивізія повністю залежатиме від волі німецького командування і централі СС, а вони напевно подбають, щоб усі користі з існування дивізії припали їм, а не нам. Тут хитрощі на ніщо не здадуться.

Організатори дивізії залюбки шермують аналогіями із легіоном УСС з 1914 р. і лоскочуть сантимент західньоукраїнського громадян-

ства (зокрема молоді) легендою про «Червону калину». Забувають одну основну річ: легіон УСС в 1914 р. означав у тодішніх умовах поступ у наших державних змаганнях, тоді як дивізія в німецьких умовах 1943 р. — це крок назад, це спихання нас до ролі «гільфс-фольку», помічного народця, слуги, який «доброю поведінкою» хоче заробити ласку у свого пана і володаря. Український народ змагається не за зм'якшення чужого ярма, але за скинення його взагалі. Ще одне. В умовах ліберальної і правової Австрії можна було зробити стрілецьке середовище кузною нової державницької ідеології, можна було підготувати його до ролі зав'язку української армії. Сьогодні, при поліційній системі німецької держави, при сталому гестапівському нагляді, хіба фантасти можуть вірити, що можливе щось подібне у випадку з дивізією.

Сьогодні немає жодних сумнівів, що твориться не українська національна, але німецька колоніальна частина. Відношення українського народу до неї таке, як і до всіх попередніх німецьких спроб — себто негативне, бо іншим воно бути не може.

Вийшла з друку нова книга в-ва «Пролог»:

Юрій ЛУЦЬКИЙ

ЛЕГКОСИНЯ ДАЛЬ

Ваплітянський збірник

Книга розміром на 10 друкарських аркушів великого формату містить твори, листування, документи колишніх ваплітян: М. Хвильового, П. Тичини, В. Сосюри, О. Довженка, М. Бажана, М. Куліша, А. Любченка. Значна частина матеріалів публікується вперше. 20 ілюстрацій на окремих вкладках.

Ціна — 3,50 дол. або рівновартість в ін. валюті. У Німеччині — 12 нім. марок.

Замовляти в нашому видавництві.

КРИТИКА І БІБЛІОГРАФІЯ

Історичний роман про запілля часів Хмельниччини

ЮЛІАН РАДЗИКЕВИЧ, *Полум'я. Історична повість. В-во «Дніпрова хвиля», Мюнхен 1963, 390 стор., 4.50 дол.*

Наше на історичні теми з часів козаччини вже не бідне повістярство побільшилося ще на одну повість з доби Хмельниччини. Вимогливий читач, що від читання очікує не тільки розваги чи виповнення вільного часу стеженням за якоюсь блаженською інтригою навіть на патріотичному тлі, — візьме напевно скептично до рук це чергове видання «Дніпрові хвилі». Маловідомий автор та не чужа вже нашій літературі тематика насторожать його щодо якості роману. Такого читача жде однак приємне розчарування.

Ідея твору цікава та свіжа, тому роман «Полум'я» знайде своє належне місце поміж історичними повістями нашої літератури. Твір має щоправда виразні пригодницькі риси, що й переважає в подібних повістях цього жанру, але автор не пішов уже вертими слідами своїх попередників, які ставили в центр дії одну з добре відомих постатей часів козаччини, а зосередив свою увагу на включення у визвольний рух Хмельниччини найбільш віддаленого на захід українського племені лемків.

Героєм твору є шляхтич Петро Криницький, родом з Криниці, якого автор вивінував всіма суперлятивами, належними центральній постаті конвенційної повісті. Сама повість складається з трьох частин, з яких дія першої відбувається на Лемківщині, а дві останні зображують запілля та козацькі війни 1651-52 рр. Мабуть, на підставі архівних студій автор відтворив селянські розрухи на Лемківщині в половині 17 ст. та намагався представити їх як здалека, але свідомо керовану Хмельницьким спробу використати соціальні та релігійні незадоволення лемківських селян та їхньої шляхти для загального визвольного руху українського народу.

Герой повісти, що вертається з п'ятилітнього перебування в Києві в рідні сторони, не є тільки абсолютом Києво-Могилянської колегії, але й одночасно таємним агентом Хмельницького, що має нав'язати контакт з польським бунтівником Косткою Наперським, який себе видає за нешлюбного сина польського короля Владислава і підіймає селянський бунт проти пануючого короля. Петро Криницький попадає в конфлікт з власним батьком, для якого родові та маєткові інтереси та вірність королеві вищі, ніж захоплення сина ідеєю руської держави з рівноправними станами. Старий лемківський шляхтич бачить повстання Хмельницького виключно очима вірного підданого польської корони.

Стягнувши на себе підозріння, герой втікає в гори, організує зі збунтованих селян відділ, що систематично нападає на панські маєтки. Він свідомо хоче відтягнути Хмельницького, що йому й вдається, бо велика частина польської шляхти повертається з-під Берестечка рятувати маєтки та родину. Виконавши це завдання, Криницький вирушає з горсткою вірних людей, яким, як і йому, немає вороття, на схід, де він включається на Брацлавщині у запільну роботу, що її ведуть поодинокі козацькі відділи проти грабуючих українське населення частин польського війська. Його приєднують до строгого та мовчазного сотника Богдана Павленка, який згодом виявляється сином страченого гетьмана Павлюка та племінником Адама Кислія. Після геройської смерті Павленка Криницького за його подвиги, розсудливість та відвагу обирають сотником.

Керуючися добром українського населення, Криницький веде постійно війну з польськими відділами на території, що за білоцерківською умовою була призначена по-

лякам. Польська шляхта, вернувшись в свої маєтності, жорстоко розправляється з селянами, що не хочуть більше на неї працювати. Поляки вимагають від Хмельницького покарання Криницького за його напади на польські відділи на території, призначеній полякам. Попри великі заслуги Криницького, гетьман готовий його стратити на приклад для всіх інших старшин, що почали на власну руку діяти і не хотіли підкоритися новому гетьманському порядку. Рятують Криницького Богун, що бере відповідальність за його вчинки на себе, та нова війна між козаками й поляками. Повесть закінчується великою козацькою перемогою під Ватогом, при чому і для героя розв'язуються дві проблеми, які полонили його увагу: він нарешті може розправитися з своїм смертельним ворогом, шляхтичем Забжидовським, що вбив його батька, та знаходить сліди своєї дівчини, яка пропала була безслідно.

Любовна інтрига влучно вплетена — герой у воєнних заворушеннях то постійно тратить сліди своєї дівчини, теж лемкині, що подалася на схід разом з своїм батьком, то знову її знаходить. Повний драматизму і цікавий епізод з гетьманшею Павлюковою та її братом Адамом Кисілем. Поруч А. Кисіля, автор вивів і Юрія Немирича, ці дві постаті мають дещо спільне — обидва мужи служили польській короні і цю ж при кінці життя усвідомили, що віддали свої сили не своєму народові.

Характеристика персонажів не зраджує вмілої письменницької руки, слаба рівно ж і психологічна поглибленість, для того й другого автор, мабуть, не знайшов місця, бо зосередився більше на описі баталій та воєнних подій. Якраз ця сторінка роману чи не найкраще

випала; автор черпнув свої знання не з одного діяриуша польських шляхтичів, що брали участь в козацько-польській війні та зафіксували не одну подію і битву тих часів.

Автор намагався забарвити мову персонажів деякими чемностевими зворотами того часу, однак цього надто мало, щоб віддати стиль мови 17 ст. На жаль, і багатий наш фольклор, в якому живуть ще ремінісценції подій тих бурхливих років, не використано для стилістичного збагачення твору.

Крім селянства і шляхти, низового козацтва та старшини, жодних інших суспільних верств того часу автор ближче не представив (міщанство, духовенство). Образ старшого Львова, шляхетський дід, в якому живе гетьманша Павлюкова, відданий з настроєм та залишають живе враження.

Автор намагався накреслити настрій селян, що на початку 1650-их рр. почували себе обдуреними у своїх сподіваннях отримати рівноправність, та намагання козацької старшини влаштуватися в новій державі на лад польської шляхти. Позитивним є і те, що автор не представив українців та поляків у виключно біло-чорних красках — і між польськими шляхтичами виступають деякі роздумливі постаті з туманними рисами, а й поміж нашими не завжди всі зракові.

Не зважаючи на названі браки (перевага тригонницького елемента, неповний образ тодішнього суспільства на Україні, слаба характеристика персонажів, мовна безбарвність твору тощо) роман «Полум'я» доповнює образ про часи Хмельниччини та знайде напевне позитивний відгомін у патріотично наставленого читача.

А. Г. Г.

Останній енклав свободи слова

WITOLD JEDLICKI. *Klub Krzywego Koła. Instytut Literacki — seria «Dokumenty», Nr. 12; Paryż 1963, 168 str.*

ВІТОЛЬД ЄДЛИЦЬКИЙ. *Клуб кривого кола. Літературний інститут — серія «Документи», ч. 12; Париж 1963, 168 стор.*

На політичному «океані» червоного тоталізму, що простягається від річок Ельби та Верри і гір Шумавського лісу на заході до Берінгової протоки, Японських островів та Жовтого моря на сході, існує багато «рифів» острівного характеру (а то й деякі «острови»), куди не сягають мадальця цього тоталізму і де ще панують свобода думки і якоюсь мірою свобода слова. Остання брутальна кампанія більшовицького режиму на т. зв. «ідеологічному фронті» і то не тільки на терені СРСР, а й «народно-демократичних» держав-сателітів — є вистачальним доказом про існування цих підводних скель-«рифів» та «островів». На жаль, західня політична «океанографія» мало цікавиться ними, зокрема, якщо мова про їхній національний характер.

Тому великою заслугою В. Єдлицького та видавця його надзвичайно цікавої документальної праці — під назвою «Літературного інституту» поточно розуміється «зеспул» (середовище) польського паризького місячника «Культура» — є те, що зафіксовано дуже докладні дані про один з таких енклавів, яким був варшавський Клуб кривого кола (ККК). «Був», бо в лютому 1962 його зліквідував польський комуністичний режим. Вістка про ліквідацію клубу облетіла тоді всю вільну міжнародну пресу, викликала відповідні коментарі та дискусію і примусила не одну людину замислитися над процесами, що мають місце в системі сучасної російської імперії. ККК був потрактований суто польським явищем — продуктом «польських обставин». Річ ясна, що випадок з ККК не можна узагальнювати і порівняль-

но стосувати до можливих подібних ситуацій в інших країнах за залізною завісою. Але...

В українського читача, наприклад, не тільки насувається бажальна думка, щоб в інтелектуальних колах на Україні виникло щось у роді київського ККК, але також зміцнюється погляд (не гіпотетичний чи ілюзійно-оптимістичний), що організаційно неформальні дискусійні гурти існують в інших «соціалістичних країнах», у тому числі також і в УРСР. Такі гурти напевно не посідають засягу впливів, питомої ваги та вимірів, що їх мав варшавський ККК. Явища «клубово-дискусійного руху» не даються льокалізувати: вони, так би мовити, висять у повітрі і є незалежні від часу та простору. Цим констатуванням ще збільшується заслуга Єдлицького, бо він відкрив цілий вахляр можливостей щодо оцінки ситуацій в інших підрадянських національних середовищах. В порівнянні з історією ККК (з його розвитком, кризами, успіхами, небезпеками та турботами) всі такі інші можливі дискусійні групи є тільки малим початком чогось видатнішого.

Автор рецензованої книжки має знамениту пам'ять. Він не розгублюється в дріб'язкових деталях, а креслить велике полотно неконформістського духового життя столиці Польщі за роки 1955-1961. Він з'ясовує всі залаштунки боротьби навколо і проти клубу, малює силуети деяких доповідачів з такою докладністю, що твориться враження безпосередніх зустрічей з ними, і різьбить цілість всієї клубової тематики та проблематики надзвичайно пластично та вдумливо.

Переказувати зміст з'ясувань, поглядів та оцінок Єдлицького означало б реферувати його книгу сторінка за сторінкою. Всюди можна знайти багато цікавого, важливого і суттєвого, тому завжди існувала б небезпека пропустити те, що складається на цілість. Найкраще, як-

би була можливість познайомити українського читача з цілісним перекладом цього документу.

Вітольд Єдліцький не тільки інформує про «клубовий рух» у Польщі, започаткований 1955 роком (розділ 2), докладно характеризує «внутрішнє життя ККК» (розділ 3), ще докладніше подає свої спостереження з дискусійних вечорів (розділ 4), він також аналізує політичне становище в Польщі та залаштунок-ву внутріпартійну боротьбу двох основних фракцій польського комунізму — «натолінців» і «пулав'ян» (розділ 1 п. н. «Хами і жиди»). Можливо, що наше рецензійне окреслення, що окремі розділи праці читаються як сценарії захопливого політично-кримінального фільму, викличе непорозуміння та заперечення. Але ж ситуація в «соціалістичних країнах» є кошмарна, тому і опис цієї ситуації мусить мати в собі щось із «крімі» — драматичне напруження, швидке просування дії і трагічний фінал. Відкритим залишається питання: «для кого трагічний?».

В «кінцевому слові» автора останнє речення звучить: «І думаю собі, що, може, колись комусь, хто в будь-якій диктаторській державі боротиметься за плюралізм культури, історія Клубу кривого кола буде вказувати можливості цієї боротьби...»

Так, його документарна книга є ніби практичним довідником такої боротьби.

В. П. СТАХІВ

Українського читача зокрема цікавитимуть ті пасуси в книзі, що стосуються української справи безпосередньо, бо посередньо вся книга якоюсь мірою може стосуватися української підрадянської дійсності.

Даймо слово В. Єдліцькому:

«В клубі створилася і впродовж багатьох років тривала парадоксальна ситуація. Філософія Гене-Вронського та мойсєве віровизнання, анархізм та троцькізм, політика Ридза та Бека і Українська Повстанча Армія — все, що навіть пе-

ресічний член клубу, призвичаєний до інтелектуального конформізму, вважав фантазійністю, несерйозними екстремізмами або справами, на які треба здвигати раменами — це все знаходило в клубі своїх речників, які вміли боронити свої переконання з відвагою, гідністю та характером. Бракувало тільки захисників „ПОРП“ (Польська об'єднана робітнича партія, тобто комуністична партія — прим. ред.). — Стор. 14-15.

«Якби мені поставлено питання про найцікавіші, найбільше пам'ятні сходи в історії клубу, то я назвав би сходи, присвячені українській справі.

«Доповідачем був Войцех Сулевський, історик і радник міністерства внутрішніх справ у справах українських. Доповідь була дуже ерудиційна і одночасно погана. Сулевський заплутався в дрібних деталях, що їх він абсолютно не вмів пов'язати в якусь розумну цілість і використати для розсудливих висновків. До того, він виправляв якісь блазєнства, що — як я вже згадав у попередньому розділі — в клубі справді належало до рідкісних випадків. Він сказав, що брак польського Квіслінга був тільки наслідком того, що німці не мали наміру творити польський маріонетковий уряд, і якби тільки захотіли, польські кандидати на Квіслінгів, випереджуючи один одного, запропонували б німцям свої послуги. Хтось із залі запитав його, на чому він спирає свою думку. Сулевський відповів, що на статтю в підпільній «Трибуні вольносьці», і додав, що, хоч стаття не підписана, відомо, що автором її був Владислав Гомулка. Важко дивуватися, що висновки такого доповідача були фактично зведені до того, що найвідповіднішою та найповнішою формою національного буття для українців є Українська РСР, а якщо мова про польських громадян української національності, то всі питання ідеально розв'язані діючим у Варшаві УСКТ — Українським суспільно-культурним товариством.

«(В ході інформації хочу тут до-

дати, що становище меншинних суспільно-культурних товариств у Польщі напевно не є легке. Конфлікт між інтересами національної меншини, репрезентованої стосовним товариством, і накинутим ідеологією обов'язком «інтернаціоналістської» лояльності супроти уряду братнього народу є конфліктом важким. При цьому ситуацію ускладнює факт, що чим більше «інтернаціоналістським» є хтонебудь, тим більші шанси посідає він, щоб виманеврувати суперників, які почуватися до якихось обов'язків автентично репрезентувати дану національну меншину — всі ж бо справи персонального характеру вирішуються в ПОРП. До того, фактом є, що саме Українське товариство вважається з цього погляду найбільше засвиненим з-поміж усіх. Чи слушно, не знаю: повторюю тільки те, що про це у Варшаві говорять).

«Отож не доповідь надала питомої ваги цим сходам. Справді незвичайне трапилося під час дискусії на тему польсько-українських взаємин у період останньої війни. А саме: зала дихотомічно поділилася на тих, які в націоналістичному засліпленні зуміли спостерегти, з одного боку, тільки шляхетну Польщу, а, з другого, тільки гітлерівських вислужників, коляборантів та бандитів, і на тих, які були спроможні зрозуміти українську точку зору, спостерегти вину також по польському боці і в явищі української коляборації з Гітлером бачити тактичний союз, зрозумілий супроти факту, що пляни екстермінації українського народу насамперед народилися в Москві, а якщо також і в Берліні, то лише пізніше. (Очевидно нагадано тут відоме речення з таємної звітної доповіді Хрущова від 25 лютого 1956, що нещастям Сталіна було те, що українців було аж 40 мільйонів; в противному разі він вимордував би їх усіх так, як це він зробив з менше чисельни-

ми національностями). Отож до першої групи належали комуністи, а до другої — всі інші. Дійшло до того, що комуністи найбільше з усіх були схильні промовчувати вівітки Пілсудського та Славоя-Складковського у Східній Галичині! Але говорено також про «народно-демократичне» виселювання українців 1945 року і про пацифікацію Ряшівщини 1947. І то як говорено! Хтось витукнув, що там людей різали «спизориками». Очевидно я не знаю, наскільки той чи інші подані деталі були автентичні. Вони могли бути перебільшені чи перекручені. На мою думку, важливим було те, що зала тоді рішуче відмовлялася приймати засаду «я про це не знав» — засаду, стільки разів практиковану щодо справ відповідальності власного народу за кривди, вчинені іншим народам.

«Однак із соромом мушу сказати, що цієї здатності подивитися очима іншого народу забракло в дискусії над доповіддю Владислава Бартошевського про ставлення польського населення та польського підпілля до всієї «Endlösung der Judenfrage», — до «викінчення єврейського питання». (Цій темі присвячено двоє сходи: Рибіцький промовляв на перших з них, у цьому моменті я маю на думці другі сходи). Тут, у протилежності до українського вечора, досконало та об'єктивна доповідь переважала над умовно слабою та необ'єктивною дискусією. Хтось сказав мені тоді після сходи, цілево переяскравлюючи, що зала поділилася за расовим критерієм. Справді, було дещо так, що колеги єврейської національності або єврейського походження схилилися применшити значення допомоги, що її дали євреям поляки, а дискусанти, що не були євреями, виявляли тенденції доводити, що в ділянці допомоги євреям зроблено все, що в тих обставинах було можливе». — Стор. 121-123.

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

Обговорення зміни правопису на Україні

На сторінках педагогічної преси, в газетах та літературних журналах України широко дискутується справа зміни українського правопису. Дискусії йдуть під кличем: «Наблизити український правопис до потреб школи!».

Загальні настанови, під кутом яких мають бути застосовані зміни українського правопису, — це побудова правопису на основі морфологічного та фонетичного принципів, застосування варіантних написань, спрощення пунктуації та створення таких правописних правил, які могли б забезпечити вироблення автоматизму при користуванні писемною мовою.

При дискусіях під увагу переважно беруться такі правила з правопису, як написання слів разом або через дефіс, правопис частки «не», вживання великої літери, правила переносу слів, вживання апострофа та спрощення пунктуації.

Найбільш суперечливим питанням під час дискусій виявляється питання про те, як розв'язати правописні труднощі щодо написання слів разом чи через дефіс.

Дехто пропонує відмовитися від дефіса взагалі, інші, навпаки, надають перевагу дефісним написанням, інші знову вважають, що основні правила передачі іменників разом або через дефіс слід зберегти, бо вони найлегше піддаються розмежуванню — де складові компоненти злилися в одне слово, а де ще не набули тісніших зв'язків, як, наприклад, «пароплав», але «дизель-мотор» і под.

В статті «Обговорюємо український правопис» І. Слинька («Українська мова і література в школі», Київ, ч. 3, 1963) автор вважає, що складні прикметники доцільніше писати разом, бо й у випадках синтаксичної невідповідності вони складають таку єдність, відмінності між складовими частинами якої незначні.

О. Масюкевич в статті «Необхідна ґрунтовна реформа» («Українська мова і література в школі», Київ, 1963, ч. 3) пропонує максимально скоротити вживання дефіса, залишивши його тільки у лексичних повтореннях та прикладах типу: «тихо-тихо», «мало-помалу», «учень-відмінник» і под., а переважну більшість дефісних сполучень писати разом: «дизельмотор», «мовнолітературний», «будьхто», «бознащо», «щонебудь», «зза», «зпонад», «згід», «денеде», «хочнехоч», «поперше» і под.

І. Дацюк та В. Поповський в статті «Чіткіші правила — краще засвоєння» («Українська мова і література в школі», Київ, 1963, ч. 4) вважають, що слід подумати над написанням через дефіс складних слів із «пів», зокрема таких, як «піваркуш» і «пів-аркуша»; «півострів» і «пів-острова», та пропонує до цього семантичного принципу додати морфологічний, зазначивши, що через дефіс складне слово з «пів» пишеться тоді, коли другий елемент цього слова, що починається з простого голосного чи йотованого стільця у родовому відмінку («пів-аркушта»), а коли в називному — тоді разом («піваркуш»).

Інші ж автори подібних статей зазначають, що немає достатніх підстав для дефісного написання типу «пів-огірка». У всіх випадках цю частку краще писати разом, — пише І. Слинько в статті «Обговорюємо український правопис». Але тут же вносить таке заперечення, що частку «пів» незручно писати разом з власними назвами, тому пропонує для цих випадків залишити дефісне писання, хоч доречно подумати, — пише він, — над проблемою запровадження орфограм типу «Півкиєва», «Пів'європи», бо це, мовляв, вже нові власні назви, порівняно з Києвом і Європою.

Таке написання, пише він далі, позбавило б від винятків з правил

про апостроф (пів-Європи) і з правил про правопис частки «пів» разом з власними назвами (пів-Києва), бо чейже завжди виникає питання, чому «півміста», але «пів Києва»?

Автори статті «Чіткіші правила — краще засвоєння» (І. Дацюк та В. Попівський) вважають, що прислівникові сполучення типу: «всього-на-всього», «як-не-як», «коли-неколи», слід було б писати окремо, як і словосполучення «рік у рік», «день у день», «з боку на бік». Щодо правопису прислівникових сполучень типу: «віч-на-віч», «пліч-опліч» то їх продовжувати писати через дефіс на тій підставі, що їх компоненти «пліч» і «віч» поза цими утвореннями не існують як самостійні слова.

Цікаву думку щодо дефісного написання подає стаття П. і К. Калиниченків «Про спрощення правописних норм» («Українська мова і література в школі», Київ, 1963, ч. 4). В статті зазначається, що варто було б виключити дефіс у багатьох випадках, де він вживається за сучасним правописом, і залишити його лише там, де він дійсно потрібний. Автори вважають, що дефіс потрібний лише при написанні словосполучень, що передають одне поняття і складаються з кількох самостійно вживаних іменників, складних прізвищ типу Гулак-Артемівський, прислівників, які утворені з двох прислівників типу «десь-інде», двох синонімічних слів і словосполучень, що означають приблизність («часто-густо», «не сьогодні-завтра»), прикладки, подані одним іменником (Дніпро-ріка), складних прикметників та порядкових числівників, написаних цифрами й буквами, буквених абрєвіатур з цифрами, буквених найменувань паралельних клас у школах, термінів з літерою алфавіту («Т-подібний»), іменникових і прикметникових літерних скорочень типу «т-во», «в-во».

Чимало думок відводиться дискутантами питанням переносу слів. Автор статті «Наблизити правопис до потреб школи» Слинько, наприж-

лад, пропонує встановити вільний перенос слів, мотивуючи це тим, що, мовляв, маємо вже такий перенос слів у видавництвах і машинописі і всі шпекрасно розуміють написане.

Різноманітні дискусії викликає вживання апострофа, зокрема після губних, перед якими стоїть кореневий приголосний. Як відомо, до 1928 року на Україні не ставили апостроф не тільки у формах типу «цвях», але й типу «розв'язати». Правопис 1928 року запровадив розрізнення типу «розв'язати» і «цвях», якими й досі користуються. В 1940 році були на Україні пропозиції змінити це правило і повернутися до написань 1921 року (цвях, розв'язати), але вживати майже в усіх словах з губними апостроф.

В українському правописі 1946 року ця пропозиція не була взята до уваги, і всі слова з кореневим приголосним перед губними прирівняні до одного типу, в якому губні вимовляються пом'якшено і разом з голосним.

В теперішніх дискусіях пропонується правило про написання всіх слів з кореневим приголосним перед губними з апострофом. Мовники вважають, що хоч це не цілком відповідає літературній вимові, зате не матиме винятків.

Щодо апострофа в словах іншомовного походження є пропозиції, що його слід писати, як і в українських словах, тобто лише після губних приголосних і «р», а також після кінцевого префікса перед йотованим голосним кореня: «п'єдестал», «ін'єкція», «ад'ютант», але «Монтеск'є», «к'янті» і под. Усі ж частини прізвищ іншомовного походження (в тому числі і частки) писати окремо, без апострофа і з великих літер: «Жан Жак Русо», «Сен Жюст», «Кер Огли», «О Генрі», «Д Акоста» і под.

Цікаве щодо вживання апострофа пропонує стаття І. Дацюка і В. Попівського «Чіткіші правила — краще засвоєння». Автори статті підкреслюють, що хоч у правописі правила вживання апострофа викладені добре, але всі ці правила і різного роду примітки і винятки

з правил забирають чимало часу на вивчення правил вживання апострофа не тільки учнями, а й дорослими. Річ у тому, зазначають автори статті, що в українській мові губні звуки ствердили (лише зрідка вони виступають пом'якшеними), тому на практиці важко розрізнити, чому в словах — в'язи, п'ять, м'ясо, зв'язок, б'ю, п'ю — треба писати апостроф перед я, ю, є, а в словах — цвях, тьмяний, мавпячий, здявкнуті, свято — ні. Стаття пропонує докладніше розглянути правила про вживання апострофа та спростити деякі винятки з правил.

Дискусії ведуться також за спрощення правил вживання великої літери, зокрема в складних назвах усіх партійних, державних та інших установ і організацій, і пропонується писати з великої літери лише перше слово: Всесвітня рада миру.

Присвійні ж прикметники, утворені від власних назв, писати в малій літері (катрина книжка, шевченкові листи і под.).

Є пропозиції спростити правопис прізвищ і географічних назв неслов'янського походження, відмінити передачу різноманітних граматичних і фонетичних особливостей різних мов світу. Правило так званої «дев'ятки» пропонується поширити і на всі власні назви іншомовного походження, тобто писати: Алжир, Вашингтон, Крит, Цицерон, Россині, Шиллер тощо.

Стаття В. Горпинича «Правопис відтопонімичних прикметників і назв жителів» («Українська мова і література в школі», Київ, ч. 4, 1963) пропонує позбутися великої літери у другій частині складного відтопонімичного прикметника, коли він уживається у складі власної назви: Ганно-Зачатівський хутір — Ганно-зачатівський, Лісово-Гриновецьке село — Лісовогриновецьке; як зазначає автор, диференціюючи ролі тут успішно виконає тільки велика літера першого компонента складного прикметника.

Дискутується вживання «і — й», «у — в». Під увагу береться те, що в укр. літературній мові, особ-

ливо в її усній формі, вживання і — й, у — в далеко вільніше, ніж це встановлює правопис. Тому мовники пропонують відмовитися в цьому питанні від стгучних правописних правил і подати до розв'язання цієї проблеми два способи: поперше, лише почасти удосконалити правила про чергування «у — в», «і — й», дозволивши вільне вживання їх на початку речення і після павз. Подруге, цілком змінити правила про позначення на письмі чергування «у — в», «і — й». Якщо вимова «і — й», «у — в» у більшості випадків довільна, бо залежить від швидкого або повільного темпу мови, а також ритму її — навіщо, мовлять, нам передавати варіанти фонем «у, і» — коли вони і без літерного значення будуть вживатися у відповідних випадках. Ми, наприклад, не позначаємо на письмі варіантів фонем «е» та «и», хоча вони також поширені, як і варіанти фонем «у» та «і». В наслідок змін, які пропонуються, слід буде писати не тільки «був у Харкові», «Іван і Петро», «наш учитель», «він іде», але й «була у Одесі», «Ольга і Андрій», «наша учителька», «вона іде» — тощо, однак тільки «вправа», «увага». В наслідок такої заміни, замість сучасних одинадцяти правил і двох приміток до них, залишаться лише два-три правила. Залишити ж правила чергування «і — й», «у — в» в такому вигляді, в якому вони сформульовані в українському правописі 1960 року, зазначає більшість дискусантів, далі не можна, бо вони не відповідають фактичному правописному вжиткові і тільки підтримують віру в правопис.

Педагоги нарікають, що український правопис переважано пунктами і підпунктами, особливо переважана морфологічна частина правопису. Занадто багато в ній матеріалу про відмінювання іменників і займенників, зайві відомості про утворення майбутнього часу дієслів, про утворення дієприкметників тощо. Наприклад, один з дискусантів запитує: «Хіба у правописі повинна йти мова про те, як

поділяються іменники на відміни та групи, в тому числі на „р”, які кляси прикметників та дієслів? Це ж у більшій мірі теоретичні, а не правописні точки зору».

Широко дискутується питання правопису числівників. Стаття О. Масюкевича «Необхідна ґрунтовна реформа» зазначає, що численні приклади з живого мовлення свідчать, що розвиток аглутинації в складених числівниках української мови зумовив незмінюваність їх, крім останнього слова, тобто вони змінюються так само, як і складені порядкові числівники. У багатьох же випадках лишається незмінюваним і останній числівник, тобто в усіх відмінках застосовується застигла форма називного відмінка. О. Масюкевич зазначає, що в усних виступах високоосвічених осіб часто-густо спостерігається такі вислови: «Більше сто сорок мільйонів карбованців...» або «Більше двісті тисяч осіб...» чи: «Забезпечуються грішми в сумі сто сімдесят карбованців...» Автор хоче цими прикладами сказати, що переважна більшість науковців-мовників, які повинні знати чи знають правописні правила, зовсім не відміняє складених кількісних числівників або змінює в них лише останнє слово. Цьому процесові сприяє, пише автор, те, що числівники як трапило пишуться і друкуються цифрами, як також те, що числівники в українській мові мають архаїчні і тяжкі для вимови форми. Дуже важко вимовити числівникове сполучення типу «вісімдесятма» (вісімдесятьма), «шістьма» (шістьома) та інші.

І, звичайно, жоден вчитель у жодній школі не навчив ще учнів відмінювати ці числівники, як того вимагає нормативна граMATика, зазначає О. Масюкевич. Тому він пропонує відповідно змінити в граMATиці і в правописі те, що, на його думку, в живому мовленні вже відбулося.

О. Масюкевич вносить пропозицію змінити правопис складених числівників в той спосіб, щоб було визнано нормою зміну у складених

числівниках лише останнього слова з паралельним вживанням їх і без цієї зміни, тобто в формі називного відмінка для всіх інших відмінків.

Під тиском стоїть також справа правопису частки «не» з дієприкметниками і прикметниками, справа існування префікса «прі», правопис прийменників, сполучників при прізвищах та іменах іншомовного походження, правила присвійних прикметників жіночого і середнього роду, що утворені від іменників чоловічого роду другої відміни та інші правила правопису.

Багато часу присвячують у дискусіях правилам пунктуації. Мовники пропонують радикально реформувати і побудувати правила пунктуації на основі синтаксично-зміслового й інтонаційного принципу та пов'язати пунктуаційні правила лише з найпростішою синтаксичною теорією. Навіть є висловлювання щодо створення двох зведень пунктуаційних правил: «академічного», який слід застосовувати при друкуванні, і «спрощеного», короткого, для повсякденного вжитку, в тому числі і для школи, мотивуючи це тим, що, мовляв, існують же взаємопов'язані граMATики: «нормативна», або «шкільна», і «наукова».

Мовники пропонують з більш спрощеною (нормативною), або шкільною, синтаксою пов'язати і відповідну систему лише основних пунктуаційних правил, при вживанні яких міг би вироблятися автоматизм, як і при орфографічних написаннях.

Слідкуючи за ходом дискусій на Україні щодо спрощення українського правопису для шкільного вжитку, не можна лишатися байдужим щодо стану мови на еміґрації. Слід зазначити, що цими питаннями ніхто з мовників на еміґрації майже не цікавиться. Якщо б слово було за вчителями рідних шкіл, мені здається, більшість з них мала б чимало проблем до обговорення, зв'язаних з справою унормування правописних правил. Стан грамотності в наших рідних школах не можна назвати задовіль-

ним. Учні, які закінчили 6-7 класу чи то вищі курси українознавства, часто-густо, крім бідного запасу слів, ще й не можуть їх грамотно написати на папері. Я вважаю, що поряд інших причин, головною причиною незадоволеної грамотності наших дітей на еміграції є хаотичність правописна.

На закінчення хочу сказати, що я

подаю тут тільки суто інформаційні відомості, не вдаючися в їх аналіз. Зокрема, з того погляду, яку роллю в цих дискусіях відіграє момент політичний: політика «зближення» української мови з російською. Це могло б бути цікавою темою для окремої статті.

Надія ПОПІЛЬ

«Реабілітація» комуністичної преси

Читання комуністичної преси не є приємною лектурою. Це треба сказати зокрема про друковані в цій пресі заяви партії та уряду, виступи видатних діячів, резолюції партійних пленумів тощо. Насамперед вони жахливо нудні — деколи на повні чотири, а то й більше, сторінки «Правди». В них безконечна кількість повторень, сотні разів пережовуваних і давно вже відомих з'ясувань становища, закликів, нап'ямних, пересторог тощо. Можна уявити настрої слухача таких виступів. По кількох годинах, а деколи й днях такої муки людина готова не опонувати нічому, ухвалити все, що завгодно, аби тільки скоріше з зборів і на свіже повітря.

Знущуються над радянським читачем також самі редактори, критики, обсерватори, аналізатори і рядові репортери. Читаючи їхні статті, часто доводиться думати, що якби так одного дня радянська преса стала справді вільною, вони мусіли б трінайтні на половину втипати свої еляборати. При цьому, такі «публіцистичні матеріали» аж до зануди скучні. Їхня нецікавість прямо пропорційна до їхньої довжини. Тому і читає такі виклади тільки той, хто читати мусить. Вкінці, велика кількість речей, друкованих у комуністичній пресі, — це постійне переплутування правди з неправдою, фактів з вигадками.

Але за останній час у зв'язку з Москвою і Пекіном комуністична

преса де в чому стала цікавішою. Тепер радянський читач принаймні деколи може з неї довідатися про те, про що досі говорили тільки пошепки. Тепер стає яснішим, чого варті були ще недавні заяви про «незрушенну радянсько-китайську дружбу», про «братні партії двох великих народів» тощо. Однак найцікавіше те, що в цьому спорі комуністи часто «відкривають» деякі давно вже відкриті та вільними народами прийняті правди або факти, що їх комуністи досі нібито не добачали.

Візьмім для прикладу таку справу, як свобода преси чи вільної дискусії. Як відомо, китайські комуністи довгий час обурювалися на те, що ЦК КПК не хотів друкувати їхніх заяв, і закидали йому, що, мовляв, він боїться правди, ховає її від народів Радянського Союзу. Хіба це новина? В 1933 році мільйони людей гинули з голоду в селах України, а в радянській пресі навіть натяку не було на це; ще й обурювалися, коли закордонна преса писала про голод. Напевно знали про це, як і про пізніші насильства в СРСР, теперішні вожді китайської комуністичної партії, але вони проти цього не протестували і, мабуть, не дивувалися цим насильствам. Виходить, що їхня «любов» до свободи слова народилася в них лише тоді, коли вона виходить їм на користь.

Подібно московська «Правда» від 3 серпня 1963 жаліється, що «ки-

тайські керівники» не тільки потаємно поширили свої заяви серед громадян СРСР, але навіть надіслали їх усім компартіям у світі, а також і некомуністичній пресі на Заході. Хіба це злочин? Таж навіть найкритичніші заяви комуністичних вождів на адресу вільних народів вільна преса передруковує майже в цілому.

Та сама «Правда» обвинувачує «китайських керівників», що вони полемізують нечесно, що підступно виривають цитати з Маркса та Леніна, щоб довести, що, мовляв, не вони, а ЦК КПРС є відступником від комунізму. Подібний закид китайці роблять вождеві французьких комуністів Торезові в брошурі «Відповідь Торезові та іншим товаришам». Вони пишуть, що все нещастя в тому, що «Торез перекидує факти, переплутує правду з брехнею, вводить читачів у заблуд». Але ні в Москві, ні в Пекіні «не відкрили Америки». Скільки обвинувачень на адресу своїх противників зробили комуністи при допомозі вирваних цитат або просто з пальця висаних наклепів. Відомо, що за весь час поборювання українського самостійницько-визвольного руху радянська преса ніколи не відважувалась об'єктивно поінформувати своїх читачів про нього, а всю свою полеміку зводила і зводить до брудних наклепів.

У згаданій «Відповіді Торезові» китайські комуністи пишуть, що він по-рабськи слухається Москви, політика якої є виявом великодержавного шовінізму, потоптанням принципу рівності комуністичних партій та пролетарського інтернаціоналізму. Все це суцзя правда. І Торез приймає накази від ЦК КПРС, і великодержавні шовіністи (де тільки вони могли це зробити) перетворили неросійські компартії в інструмент власної полі-

тики. Але це все вже давно відоме. І це не сьогодні почалося. Ніхто інший, як сам «великий Ілліч», ще до революції 1917 якнайрішучіше протиставився творенню самостійних комуністичних партій неросійських народів російської імперії. Коли ж під тиском національно-визвольної боротьби цих народів він мусів на це погодитися, то відразу заявив, що ці партії є тільки територіальними філіялами РКП(б) — попередниці КПРС. Від нього також походить горезвісна фраза, що право на самовизначення неросійських народів не означає, що вони мають цим правом покористуватися. Звичайно, і це китайським комуністам уже давно відоме. Тому даремний їхній спізнений гнів.

Внутрішній конфлікт у комуністичному таборі частинно розкрив глибину неправди та забріханости, що ними оповиті ці системи правління. Він показав, якими реакційними є тоталістські комуністичні режими і як далеко вони відстали від елементарних надбань людства ХХ століття — від свободи преси, слова, від гарантії громадянських прав людини тощо.

Корисним елементом цього конфлікту є м. ін. те, що він дав можливість також самій комуністичній пресі якоюсь мірою частинно «реабілітувати себе» перед читачем, розкриваючи перед ним якусь долю правди про те, що діється в середині комуністичного табору на відтинку взаємин між комуністичними партіями. Але тільки час зможе дати відповідь на питання, чи і в яких розмірах усвідомлення цих фактів змусить режим тоталістського комунізму хоч частково відмовитися від того, що стало їхньою другою природою.

М. П.

Без коментаря

Під заголовком «З подвійним дном — інтерв'ю в іркутській митниці» газета «Радянська Україна» від 28 вересня 1963 надрукувала цікаві деталі про взаємини Пекін-Москва на теперішньому етапі. Ці радше побутові деталі характеризують їхні взаємини краще, ніж будь-які офіційні заяви того чи того комуністичного уряду або передові статті в партійних офіціозах Москви та Пекіну.

Редакція

Через Іркутський аеропорт проходять міжнародні авіалінії Москва-Пекін і Пекін-Іркутськ. Це перше радянське місто, де приземляються літаки, що йдуть з Китаю. Останнім часом в аеропорті стався ряд інцидентів, учасниками яких були китайські громадяни.

Кореспондентіві АІПН (Агенство пресої новини — пояснення ред.) Анатолію Архипенкові розповів про це старший інспектор іркутської митниці Лев Миколайович Марков:

— Поведінка китайських громадян, які прилітають до СРСР, з певного часу викликає у нас велику тривогу. Я наведу лише кілька прикладів.

21 липня цього року в Іркутському аеропорті приземлився літак, на борту якого серед інших пасажирів були 15 китайських туристів, що летіли до Болгарії. Під час огляду багажу у громадянина КНР Чжан Цзін-цзі була виявлена брошура російською мовою, в якій зводяться наклепи на Французьку компартію, і друга, що містить безсоромні нападки на Комуністичну партію Радянського Союзу. За митними правилами ми відібрали брошури, які мали антирадянський характер.

Тоді в розмову працівника митниці з Чжан Цзін-цзі втрутилася китайська туристка Сюй Шу-чжень. Вона намагалася виврати брошури з рук працівника митниці, кричала, що в СРСР забороняють вивчати марксистську літературу, що радянські люди проти КПК.

Ці двоє заважали працювати, в результаті чого три міжнародні рейси були затримані на годину.

А як поводитися інші китайські туристи?

— Більш-менш спокійно. Але в них теж була виявлена антирадянська література російською мовою. Постає питання: нащо їм потрібна була ця література, коли жоден з цих людей не розмовляє і не читає по-російськи?

Усім працівникам митниці запам'ятовся випадок з китайським підданим Ван Гуаном, що працює лікарем-невропатологом у Горківській міській лікарні.

В перший раз я зустрівся з Ван Гуаном у 1961 році, коли він намагався потай провезти в Китай мікроскоп. Але Ван Гуан був представником народу, до якого радянські люди завжди ставилися з дружніми почуттями, і тому ми не стали тоді складати акт, — просто покарали трохи лікаря і повернули йому мікроскоп після його повернення в СРСР.

1 травня цього року до мене підійшла інспектор Марина Іванівна Казарова і сказала, що, на її думку, в чемоданах китайського громадянина, який вилітає в Пекін, є щось заборонене до вивозу. «Він запропонував винагородити мене, якщо я пропущу багаж без огляду», — з обуренням додала вона.

Тоді я попросив китайського пасажира — це, як виявилось, був давній знайомий Ван Гуан, — відкрити чемодан. Він навідріз відмовився.

Природно, без оформлення митниці він не міг вилетіти з Іркутська. Протягом двох днів Ван Гуан ходив по аеропорту, скаржився всім зустрічним на «незаконні дії працівників митниці», на те, що його затримують, а в нього немає грошей, нема на що попоїсти. До речі, Ван Гуану безплатно надали місце в готелі і безплатно харчували цей час.

Нарешті, на третій день Ван Гуан

признався, що везе в Китай роги сайгака, з якого роблять цінні ліки пантокрин. Це найчистісінької води контрабанда. Та коли ми вилучили з чемоданів Ван Гуана 185 рогів вагою понад 30 кілограмів, він заговорив... про політику — радянські люди, мовляв, погано ставляться до китайців і до КПК. Та сама пісня, яку ми не раз чули від китайських громадян, що намагалися провезти антирадянську літературу.

Усіх працівників митниці надзвичайно обурило поведінка цієї людини, яка дістала освіту в Радянському Союзі і працювала в радянській лікарні.

За існуючими в СРСР правилами, працівники Міжнародної служби зв'язку в присутності працівників митниці розкривають бандеролі і посилки, що приходять з-за кордону, щоб перевірити, чи немає недозволених вкладень. І мушу сказати, що в пакунках і бандеролях з Китаю такі вкладення бувають нерідко.

В опису змісту посилки, висланої китайським громадянином Гоу Сюші з Шеньяна радянському громадянинуві Кучуку до Новосибірська, стояло: «Статуетки, пташки з пір'я, автоолівець». І тільки. А ми виявили в цьому пакунку подвійне дно, під яким була брошура антирадянського характеру...

Часто одержувачі посилок і бандеролей ніколи не були знайомі з особами, які їх посилали. Очевидно, все це висилається на випадкові адреси.

Дорослі дяді з Китаю дійшли до того, що почали використовувати у своїх непорядних цілях навіть

листування між радянськими і китайськими школярами. 29 липня ми розкрили посилку на ім'я Ніни Буханкової з міста Докучаєвська. Відправник Не Гуй-юй з провінції Цзянсі чомусь «забув» зазначити в описі, що в пакунок вкладено брошуру аж ніяк не дитячого змісту.

Іноді в листах, які супроводять бандеролі, ми знаходимо триписки: «Прочитай сам і покажи батькам».

А ось що розповів співробітник Іркутського аеропорту Василь Якович Тищенко:

— 7 вересня цього року під час огляду літака, що йде рейсом Пекін-Москва, в пазах крісел і під кріслами ми виявили близько 40 примірників літератури антирадянського змісту російською, китайською, англійською та французькою мовами. Члени радянського екіпажу оглядали літак перед його вильотом з Пекіна і ніяких брошур не бачили. Очевидно, вони появилися вже в польоті. І, звичайно, не святим духом — на борту корабля було кілька китайських пасажирів.

Радянські летуни і стюардеси розповідають, що на аеродромі в Пекіні незнайомі китайські громадяни не раз намагалися накинути їм подібну літературу.

Не краще поведуться китайські туристи і в нашому місті. На центральній площі в кінці липня вони намагалися організувати мітинг, нав'язували радянським людям дискусії. Але, як правило, вони марно тратять сили — жителі Іркутська обминають групи знахабнілих гостей.

Такі кілька епізодів, що характеризують поведінку китайських громадян, які прибувають до СРСР.

ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

У відповідь на питання: «Хто такий Бедвін Сендс?»

На цікаву статтю Романа Рахманного про англійську книжку Бедвіна Сендса «The Ukraine», яка 1914 року появилася в Лондоні («Сучасність», ч. 3 за березень 1963), відгукнулися шп. Євген Онацький та Осип Кравченко: перший — коротким листом до редакції (ч. 7 за липень), другий — окремою публікацією, де докладно з'ясована публіцистична діяльність Джорджа Раффаловича, який публікувався під псевдонімом «Бедвін Сендс» (ч. 9 за вересень).

Р. Рахманний дав широкий огляд Сендсові книжки, тому я не говорив про неї, а тільки про її автора. Стаття Рахманного нагадала мені книжку, яку я читав ще 1953 року в бібліотеці Британського музею і яка відзначається своєю любов'ю до України та об'єктивним з'ясуванням української проблеми. Я зацікавився її автором: хто такий Бедвін Сендс? Каталог Британського музею каже, що це псевдонім; справжнє прізвище — George Raffalovich. Далі каталог подає, що Джордж Раффалович є автором збірки новель та роману-трилогії (вийшли 1908-1912) і перекладачем книги Михайла Грушевського «The Historical Evolution of the Ukrainian Problem» (1915). Із згаданої книги виходить, що Дж. Раффалович був не тільки її перекладачем, але також і видавцем, бо на титульній сторінці зазначено, що книгу видано для S.V.U., можна припускати — для Союзу визволення України.

Я став розпитувати людей про Дж. Раффаловича і хтось (на жаль, не пригадую, хто) сказав мені, що він — єврей, батьки якого походять з Одеси. Згодом мені спало на думку пошукати Раффаловичів у телефонній книзі Лондону. Знайшов і зателефонував. «Це моя мати, —

почув я в телефоні молодий жіночий голос, — а вона є донькою Джорджа Раффаловича». Я попросив дозволу її відвідати. Але несподівано прийшла пропозиція їхати до Мюнхену і треба було спішно приготуватися до виїзду на працю в радіостанції. Тепер я вже не знайшов Раффаловичів у лондонській телефонній книзі.

Не пригадую, хто говорив мені, що 1914 року Дж. Раффалович створив був «Український комітет» (One-man-committee), щоб мати фірму для ведення проукраїнської інформації.

Шукаючи в різних довідниках, я знайшов, що в 1914-1916 рр. Раффалович написав цілий ряд статей про українські справи в лондонських газетах та журналах. У статті, що появилася в березневому числі журналу «Contemporary Review» за 1916 рік, він говорить дещо про себе, щоб пояснити, чому він пише на українські теми:

«Автор цих рядків написав два томи і ряд статей про Україну; його родина по батькові була століттями зв'язана з економічним життям цієї нації. Знаючи добре Східню і Західню Європу і простудіювавши на місці їхні політичні та суспільні проблеми, він близько знайомий з українськими провідниками як російської, так і австрійської України. Він є в тісних зв'язках з важливим українським рухом у Канаді та США. Коли в серпні 1914 вибухла війна, він закінчував дощу подорож по Східній Галичині і, хоч він народжений у Франції натуралізований британський громадянин, йому вдалося повернутися через Відень до Лондону» (стор. 369).

Про своє єврейське походження він говорить у передмові до роману «Hearts Adrift» (1912):

«Це правда, що я взагалі не знав англійської мови в 1906 році, коли прибув до цієї країни, щоб побути тут тільки кілька тижнів. Але з того часу я звідси не виїжджав... і я маю намір довести, що я добрий син тієї країни, яка колись привітала в себе предків Беняміна Дізраелі».

З вибухом війни 1914 року Дж. Раффалович розгорнув жваву інформаційну діяльність про українську справу. До кінця того року в лондонських журналах та в газеті «New Age» з'явилось сім його статей. У цій же газеті він помістив переклад оповідання Василя Стефаника п. н. «The Burglar». Деякі його статті, як також і книжки, про Україну були підписані псевдонімом «Bedwin Sands», більшість — власним прізвиськом.

Ще сьогодні читаю його статті з великим зацікавленням: Раффалович виявив у них надзвичайне знання української проблеми; писав він дуже цікаво. Недармо англійські літературні критики хвалили його письменницький талант, коли обговорювали його збірку новель.

При кожній нагоді він спеціально наголошував, що українці і росіяни — дві різні нації. (Видно, що тоді щодо цього була особлива потреба в Англії). Ось, наприклад, у статті «The future of the Ruthenians» у журналі «The British Review» за липень 1915 він пише:

«До панування Катерини II не було мови про будь-яку спробу заперечувати різницю, яка існує між цими двома націями. Україна складається з таких областей... Ці багаті райони не подібні до районів властивої Росії. Всі подорожники з якимсь авторитетом за останні два сторіччя звертали увагу на те, що не можливо повірити в національну єдність між москалями і українцями або, вживаючи теперішньої російської термінології, між велико- і малоросами. Професор Л. Нідерле, пан Люї Леже та пан П. Селвер — найбільші авторитети щодо слов'янського світу — висловили своє тверде переконання, що це

— дві нації, а не одна; при цьому перші два, особливо п. Люї Леже, є великими шанувателями Росії та її народу. Я очевидно також, але я ще більше співчуваю українцям у їхньому горі і прагну зробити для них все, що в моїх силах. В одній з воєнних книжок, які п. Srgjan Pl. Tuscic видав у «Дейлі телеграфі», він, пишучи про словянські нації каже: „Малороси, які замешкують увесь південь Росії, найбільше радикально відрізняються від своїх північних сусідів”. На цьому можна залишити це питання. Українці, русини чи малороси не є ні росіянами, ні поляками, ні румунами; вони займають окреме місце між цими трьома націями».

Навіть українець, який добре знає власну проблематику, довідується із статей Дж. Раффаловича про цікаві речі. Наприклад, під час російсько-японської війни Британське біблійне товариство запропонувало російському урядові подарунком — український переклад Біблії для українських вояків у царській армії. Російський уряд відмовився від такого подарунку. Зате японці взяли Біблію українською мовою для воєннополонених українців, що були в їх руках. «Таким чином українці, що воювали за Росію, щойно в японському полоні мали приємність перший раз читати Біблію своєю рідною мовою».

Стільки про єврея, який, полюбивши Україну, став першим амбасадором української справи в Лондоні.

Переглядаючи журнал «Контемпорері рів'ю» за 1917 рік, я знайшов у його вересневій книжці більшу статтю про українську проблему в Росії. Автор пише про стан українсько-російських справ після того, як у Києві створилася Українська Центральна Рада, і закінчує:

«Можна мати застереження щодо часу і щодо способу, в якому українці проголосили свою автономію. Вони повинні були почекати кілька місяців, поки зберуться Установчі збори... Але коли нагадати, що не більше, ніж два сторіччя, а навіть півтора сторіччя, тому та

сама країна була високоосвіченою, дуже багатою на школи і мала літературу та розвинене соціальне життя, не можна не виправдати цієї нетерпеливості „Ради”, яка тепер панує в Києві».

Статтю написав Семен Раппопорт, за всякою правдоподібністю також

єврей, можливо з України, бо добре знає українську історію і вірно інформує про українсько-російські стосунки.

Лондон, у вересні 1963

Михайло ДОБРЯНСЬКИЙ

Ще раз до питання двох батьківщин

Хотілося б погратувувати журналові «Сучасність» за опублікування статті проф. Юрія Луцького в березневому числі. Ця стаття є корисна тим, що вона стимулює читача глибше проаналізувати порушену проблему; після такої аналізи вона викликає протилежні думки до тих, що їх хотів викликати Ю. Луцький. Бо чи треба аж зраджувати батьківські та дідівські заповіді і традиції, щоб не втрачати контакту з сучасною духовістю Заходу?

Марк ван Дорен каже, що метою або традицією інтелекту є досліджувати невідоме і пригадувати відоме. Тільки частинно є правдою, що культурний та політичний націоналізм етнічних груп або «автохтонів» засуджений на довге фізичне животіння і на повільну духову смерть. А якщо це так, то чи воно корисне, в тому числі також і українцям? На мою думку, тільки пересічні люди є засуджені на духову смерть на чужині. Чомусь навіть президент США плянує поїхати до Ірландії відвідати місце походження своїх предків. Це означає, що є щось корисне та природне в традиції і крові американця ірландського походження, що спонукує його до такого кроку.

Далі, чи сучасна духовість Заходу є аж такою принадною, глибокою і корисною, що для неї треба нам зраджувати наші традиції? Таж нерідко можна почути критичні

думки західних мислителів про цю духовість... Коротко висловившись, ми можемо пірнути в західно культуру, частиною якої ми є, студіювати її та засвоювати її корисні для нас елементи і одночасно притримуватися наших кращих традицій, бо вони є цінні та корисні як для нас, так і для наших співжителів, що також багато вчаться від нас.

Мені здається, що ми є ще «нацією в поході». Наші дотеперішні традиції допомогли нам вийти переможно в нашій національній праці. Ми маємо гарні успіхи, але ми могли б мати ще кращі. До нашого бойового духу нам ще потрібний бойовий інтелект. Залишати чи навіть ґрунтовно змінити наші традиції і все те, що включається в поняття традиції, є однозначне з поняттям «адаптація». До людських прикмет належить не тільки адаптація. Людина, в тому числі також українська людина, має певні людські та загальнолюдські зобов'язання, має свою мету, що її вона мусить досягнути, протиставляючись обставинам і тенденціям певних інтелектуалістів.

Сьогодні навіть медицина зауважує, що теперішнє покоління є витреноване бути здатним до адаптацій: воно нездатне боротися за свої погляди та прагнення і тому воно часто духово заломлюється. В статті «Упадок героїв» Артур М. Шлезінґер каже: «Якщо ми хочемо про-

існувати, ми мусимо мати ідеї, візію та відвагу». А до виконання порад Ю. Луцького велика відвага не потрібна, бо те, що він радить, виконати найлегше. «Мяке, лагідне суспільство ніколи не буде творче» — каже Шлезінгер. Також правда, що «з історією можна сперечатися, але її заперечити не можна». Той же автор каже, що «першим героєм був Прометей, який знехтував богів і заповнив незалежність та автономію людини супроти передришень... Відтоді людина, як Прометей, воювала проти історії... Потрібна людина з винятковою візією, силою та волею — коротко, потрібний герой, який штовхнув би історію з шляху, що його малі люди називають передсудженням».

Тому українська молодь поза межами батьківщини, яка знає батьківські заповіді та традиції і тримається їх, гордиться цими традиціями і, хоч частинно пізнавши західну культуру, не так легко сприйме порад шановного професора славістики. Синтеза рідних традицій з добрими та шляхетними здобутками сучасної культури Заходу робить нас відпорними на опортунізм також і українського інтелектуаліста.

Треба бути вдячним проф. Ю. Луцькому за його сміливі думки. Я свідомий, що вони викличуть правильну реакцію та жваву дискусію.

В. С. ЖИЗНОМИРЧУК

(Торонто, Канада)

В глибокому смутку повідомляємо читачів і всю українську громаду, що в Сен-Жермен-ан-Ле (Франція), в суботу 21 вересня 1963, помер на 65 році життя наш співробітник

інж. хемік ІВАН ГОНЧАРЕНКО

Похорони відбулися 24 вересня 1963 на Новому цвинтарі в Сен-Жермен-ан-Ле.

Його дружині і всій родині висловлюємо наше сердечне співчуття.

В. Й. П.

Редакція журналу «Сучасність»

З М І С Т

Марко Царинник. Поезії	3
Ігор Костецький. Історія ченця Гайнріха	4
Уривки з «Пісні про мого Сіда»	22
Мануель Мачадо. Кастілья	25
Олекса Ізарський. Із старої книги про Нарбута	26
Іван Кошелівець. Про Михайла Ореста	34
Роман Рахманний. Рецензент і мистці у мундирах .	43
Петро Боголюб. Життя і творчість Р. Тагора .	52
Мирослав Прокоп. Спостереження з Нью-Йорку	61
Володимир П. Стахів. Чи знову «на повну силу зазвучав» голос УРСР?	72
Андрій Жук. М. Русов і його батьки	79
Любомир Винар. Князь Дмитро Вишневецький	90
Довкруги СС Стрілецької дивізії Галичина	106
Критика і бібліографія. Історичний роман про запілля часів Хмельниччини (А. Г. Г.) — Останній енклав свободи слова (В. П. Стахів)	111
Огляди, нотатки. Обговорення зміни правопису на Україні (Н. Попіль) — «Реабілітація» комуністичної преси (М. П.) — Без коментаря	116
Листи до редакції. (Михайло Добрянський, В. С. Жизномирчук)	124

Адреси наших представників

- Австралія:** Fokshan Library
& Book Supply
1 Barwon Street
Glenroy W. 9, Vic.
- Аргентина:** Cooperativa de Credito
«Renacimiento»
(para «Suchasnist»)
Maza 150
Buenos Aires
- Велико-
британія:** S. Wasylo
52, Johnson Road
Lenton, Nottingham
- Канада:** I. Eliashevsky
118 Medland St.
Toronto 9, Ont.
- США:** G. Lopatynski
875 West End Ave,
Apt. 14b
New York 25, N. Y.
- Франція:** M. Soroczak
Cité Pierre Courant
Bel—Horizon
St. Etienne, Loire
- Швейцарія:** Dr. Roman Prokop
Mottastr. 20
Bern
- Швеція:** Kyrylo Harbar
Box 62
Huddinge

Передплати з усіх інших країн просимо надсилати безпосередньо на адресу видавництва.

Адреси для вplat:

Ukrainische Gesellschaft
für Auslandstudien e. V.
München 2, Karlsplatz 8/III

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
München 2, Lenbachplatz
Kto Nr.: 80165

Postscheckkonto: PSchA München
Kto Nr.: 22278

ДАРУНКОВІ ПОСИЛКИ ДО СРСР З НАПЕРЕД ОПЛАЧЕНИМ МИТОМ

LINDEX рекомендує:
Подумайте вже тепер про Різдвяні свята!
Подбайте своєчасно про різдвяні подарунки для своїх батьків, родичів та приятелів в СРСР. У час перед цими святами пошта перевантажена посылками.
Так, як досі:
LINDEX висилає подарунки, заготовлені самими Вами.
LINDEX має на своєму складі великий асортимент доброякісних товарів у вигідних для Вас цінах.
LINDEX є посередником у закупівлі доброякісних радянських товарів, що їх отримають Ваші родичі та приятелі в СРСР безпосередньо на місцях.
Адресата не обтяжують жадними коштами!
Вимагайте проспекти та інформації від:
LINDEX GmbH
8 München 27, Rauchstr. 5
Tel.: 48 16 27 — 48 13 75 — 48 20 38

Появилось 8 (70) число
DIGEST

OF THE SOVIET UKRAINIAN PRESS

за серпень 1963

Держава і право — Комуністична партія Радянського Союзу — Комуністична партія України — Економіка — Сільське господарство — Промисловість — Наука — Школи — Література — Преса і видавництва — Короткі вістки.

Ціна: одно число 1.50 дол.; річна передплата (12 чисел) — 15 дол., два роки — 25 дол., три роки — 30 дол.

АДРЕСА: „PROLOG“

875 West End Ave. Apt. 14 b
New York 25, N. Y.
U. S. A.

